

Бащино огнище

АСЕН Г. ХРИСТОФОРОВ

Самоков

ИЗДАТЕЛСТВО НА НАЦИОНАЛНИЯ
СЪВЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

София — 1962 г.

АСЕН Г. ХРИСТОФОРОВ САМОКОВ

chitanka.info

БЕЗРОДНИЯТ ГРАД

Странно наистина, но тъкмо Самоков, тоя град на самоковите, който подхранва с желязо мощта на турската империя, изкова и железния светилник на нашето национално възраждане. Един безроден град, със столетия по-млад от околните селца, непознат на траките и римляните. Той сякаш изниква от пепелищата на турското нашествие. Ала името му е чисто българско. И името, и духът! Нашествениците са господарствували в него — турци са живеели във високите конаци, турски са били и маданите, в турски ръце се е стичало и черното злато на Рила. А българите? Те са били кюмюрджии, плавачи на руда, работници край маданските чукове и ковачи на желязо. Една безправна рая, потънала в своето мравешко трудолюбие. Върху техните плещи са били издигнати дванадесетте високи джамии в подножието на Рила, край синия Искър, по пътя от Босна и Македония за далечния Цариград. Върху тях налитат и кърджалии, и черкези, върху тях издевателствуват и гръцки владици, дошли да погубят българщината, върху тях се насочват и главните усилия на протестантската пропаганда в българските земи. В града им се струпват и саксонски рудари, и овцевъди-куцовласи, и сарафи-израилтяни. Край него има и цигани, и диви юруци. Човек би помислил, че тъкмо тук българският дух би залинял и загинал по-преди от всяко друго място. Ала истината е, че българщината и в Самоков оцеля.

Защото духовните устои на един народ се градят върху неговото материално благоденствие, а Самоков е бил много важен стопански център. Цялото внимание на цариградските управници е било насочено към маданите. Турците сякаш са разбирали, че упадъкът на някогашната римска империя се е дължал на изчерпването на рудните залежи и затова всячески са подпомагали рударството в покорените земи. Тъй възникват и Чипровци, и Кратово, и Самоков — трите най-важни рударски центрове. Ала рудните залежи из първите две селища са на изчерпваме още към края на XVII век. В 1662 година спира последният чипровски мадан. Същата участ дебне и Кратово. Тогава

остава Самоков. Той се превръща в ковачница на оръжия за турската армия, която воюва почти непрекъснато и в Мала Азия, и в сърцето на Европа — срещу маджари и австрийци. Нуждите на армията подтикват и развитието на занаятите, а много от тях попадат в български ръце. Тъй, постепенно, безправната рая се изправя на крака. Материалният възход поддържа народностното съзнание, а допирът с чужденците го задълбочава. Тоя допир расте с всяко десетилетие поради прииждането на чужди търговци от други земи и участието на българи-самоковци в препращането на изкованото желязо с волски талиги и салове по Марица чак до Цариград. Очите събуждат задрямалия ум!

Известният турски реформа тор Митхад паша казва на самоковци: „Не намерих по-интелигенти хора между турци, българи и евреи ни в София, ни в Кюстендил, ни в Дупница, ни другаде по моя вилает, както във вашия град.“ Тази похвала идва тъкмо през епохата на нашето Възраждане, когато дупничанци са търчали до Самоков, за да намерят грамотен българин, които да им напише писмо или прошение до турските власти. Не турчин или грък, а българин! Това прави впечатление и на две пътешественички-англичанки — Макензи и Ърби, които посещават града почти по същото време. „Самоков беше първото място на запад от Цариград — пишат те в издадена подир време книга, — гдето не намерихме люде да разбират гръцки, но това не значи, че жителите са невежи и варвари. Напротив, те имат две хубави училища, едно за момчета и друго за момичета — големи и просторни сгради от дървен материал, свежо боядисани... издигнати от старейшините без нито един петак помощ от гръцкия владика или от турските управници.“ Каква крепост на българщината и какво умение да строят хубави огради. „Нигде в България — пише А. Протич — не бяха издигнати от местните граждани такива великолепни къщи-дворци като в Самоков.“

Ала не само в тия къщи-дворци е била опазена българщината за българите. В много по-скромна къщурка край тях, недалече от изшилените минарета на турските джамии, се е приютила първата българска печатница в нашите земи. Тя е неувяхващата гордост на Самоков, и на неговия градски музей. Градът оспорва първенството на Копривщица за най-старото общинско училище, той е един от първите да уреди школьо за девизи, държани дотогава далече от всяко учение, и е жив разсадник на плеада просветители, учителствували в различни

краища на страната. В Самоков се е родил и основателят на първото българско списание. В този град бяха откърмени и прочути художници, с които днес се отсрамваме пред свои и чужди, той ни даде и ревностни преводачи на старопечатни книги, и съставители на учебни помагала, от него излязоха и едни от първите борци за независима българска църква. Дълъг низ от прославени имена, които блестят като бисери в огърлицата на нашето Възраждане. То започва 1762 година с появата на Славянобългарската история на монаха Паисий, дошъл из самоковската епархия и угаснал тихо и незабележимо в Самоков през лятото на 1798 година, и завършва с освобождението на страната от турско робство. Но ето че пак в Самоков израства през 1910 година и първата общинска комуна на Балканския полуостров, сякаш да докаже за лишен път, че Самоков е пръв и между първите по пътя на прогреса.

А градът е безроден, с неизвестно минало. Съседното селце Продановци, известно по-късно като Малки Самоков, е с цяло хилядолетие по-старо от Самоков. Древно село е и Доспей, кацнало в полите на Лакатишка Рила само на три километра югозападно от града. Жителите на тези, пък и на околните селца отколе се занимавали с рударство. Тъй е изникнал и днешният Самоков. Той се е струпал постепенно край маданите-само-кови, дали впоследствие и името на града. И понеже турските историци не го споменават във връзка с боевете за покоряване на страната, трябва да се обърнем към легендите. Три от тях представляват особен интерес. Първата говори за някакъв големец Бельо и построената от него църквица, втората разказва за сражението на Иван Шишман с турците при Седемте цареви кладенци, третата се занимава с двамина братя-боляри, Досю и Продан, и с тяхната участ подир идването на турците. Последните две легенди нямат пряка връзка с града и дори не говорят за него. Само първата говори за съществуването на някакво старинно поселище край самоковите на два-три километра южно от днешния град, близо до Бельова църква.

Според преданието Бельо е бил маданджия, или собственик на самокови за коване на желязо. Той е построил и малка църквица на около три километра южно от днешния център на града, току в предполюето на планината. Храмът, обновен през 1869 година, и сега се нарича „Бельова църква“. До тая дата е представлявал малък параклис, полузаровен в земята, покрит с чимове, и с малки душници

вместо прозорци. Вратичката е била ниска, по-късно цялата обкована в желязо — уж по поръка на хайдутина Чакър войвода. Вероятно поселището на легендарния Бельо и неговите хора е било някъде наблизо, досам гората, струпано около вече забравен мадан. Останки от зидове по тия места са се срещали докъм Освобождението. Селището не ще да е било малко, за да има нужда от своя църквица, но тъкмо присъствието на турци в околността е принудило нейните майстори да я съградят като катакомба, полузаровена в земята. Старата черквица в Мала Църква, недалече от водо-слива на Леви и Черни Искър, със запазени и до днес стенописи от XVII век, цялата стърчи над земята, понеже турци изобщо не са се поселвали в долината на Черни Искър. С други думи, дори да приемем Бельо като основател на днешния Самоков с неговото някогашно поселище над града, трябва да отнесем построяването на църквицата в годините непосредствено подир завладяването на тия места от турците.

Пък и турските историци не споменават Самоков, като описват сраженията с българи и турци но тия места или страховитата битка между Муса и Мехмед — двамината сина на султан Баязид, които си оспорвали бащиното наследство. Местността край днешния град, изглежда, е била завладяна на два пъти — веднъж в 1371 и втори път в 1382 година. Затова и хрисовулът на Иван Шишман за правдините на Рилския манастир е датиран от 1378 година. Ала в него не се споменава за Самоков. Не споменават и историците, описвайки боя между Муса и Мехмед, станал току под града, някъде към Чамурлия, и то чак към 1413 година. Поселището на Бельо край самоковите ще да е било или неизвестно, или по-маловажно от Чамурлия, доскоро Шишманово, сега залято от водите на пасарелския язовир. Възможно е околните жители да са го наричали Самоково. Ала нито старите пътешественици през нашите земи, нито църковните хроники не споменават селище с подобно име през XIV и XV век. Не се говори за него и във фермана на султан Баязид II от 1508 година, с който той подарява цяла Рила и околните селища на великия везир Кара Мустафа паша.

За тоя нов, чисто работнически град, изникнал край самоковите за желязо по десния бряг на Искъра сред днешното самоковско поле, се споменава за първи път едва през тридесетте години на XVI век, когато чуждестранни пътешественици отбелязват престоя си в града или

казват нещо за него. Бенедикт Курипешич например разказва как в деня на отпътуването си от Самоков през януари 1531 година срещнал много християни, оковани в железни вериги. Тъй непокорните българи са били за-ставяни насила да плавят руда и да горат дървени въглища за маданите, обсебени от турците. Новите собственици са се поселили сред полето, далеч от пушеците на видните и неприятното ехтете на маданските чукове. Край техните конаци постепенно са изниквали и къщур-ките на българите-работници. Тъй, неусетно, Бельовото поселище се е смъквало до днешния град. Накрая то съвсем изчезнало. Останал споменът за него. Ала навярно тъкмо то ще е дало името на новия град. Към 1575 година Самоков е вече казалийски център, или околийски град в софийския санджак. През XVII век, както бележи хаджи Калфа, в него има и съдилище. Едва към средата на XIX век Самоков става окръжен град, или санджакски център, който обхващал каазите Горла Джумая, Дупница, Знеполе и нахиите Ихтиман и Разлог. А само-ковската епархия се е простирила едва ли не от Тракия до Бяло море.

В 1508 година, като дарява своя велик везир с правото на собственост върху Рила планина и околните селища, султан Баизид II повелява местните жители „да бъдат евободшн наравно с мюсюлманите“. Той ги обявява за привилегировани и ги освобождава от плащането на всякакви тежки данъци. Тези облаги ползували предимно жителите на новия град край самоковите. Селяните, макар и привилегировани и освободени от плащането на тежки държавни данъци, като правото за дишане на въздух, правото за изгубен имот или правото за охолност, били принуждавани да работят ангария при видните и маданите. И тъкмо тоя тежък ангариен труд ги е подтиквал да се заселват в града при първа възможност, все с разрешение на властите. Тъй най-предприемчивите българи от околните селца, с най-буден дух и жажда за по-голяма свобода, са се преселвали в Самоков. В града те са били „чарехори“, или майстори-зидари, длъжни от време на време да работят при строеж на укрепления. Тази повинност е била и по-лека от ан-гарийния селяшки труд, и по-краткотрайна, и не ежегодна, а повтаряща се в зависимост от хода на войните. През другото време тия мирни зидари са работили срещу заплащане при изграждането на бейските конаци. А бейовете богатеели от самоковите и покрай строежа на хубавите им къщи изникнали и много други

занаяти. И те попадали предимно в ръцете на българи. Постоянните работници-специалисти при маданите също са били жители на града, свободни граждани, получаващи определени заплати срещу своя труд. Някои от тях са били докарани в Самоков чак от Брезник и Кюстендил, други надошли от далечни краища на Македония. Имало е пришълци дори от планинците на Албания. Този прилив на будно българско население в Самоков продължава през XVII век, но се засилва чувствително към края на следващото столетие поради появата на размирни кърджалийски шайки. Тогава забягват и други българи от селцата в долината на Черни Искър и край река Палакария. Те всички се поселват в Самоков.

И днес почти няма стар самоковски род, чиито потомци да не помнят от кое селце са дошли прадедите им. Изглежда, че турските управници на града драговошно са приемали пришълците през периода на кърджалийските размирици от 1792 до 1813 година и дори са въоръжавали българското население за обща борба срещу разбойническите шайки. Любопитно е, че една подобна шайка успява да плени видния самоковски турчин Хюсреф бей, по-късно валия на Босна, и че тъкмо българите в града събират помежду си искания откуп от 20 000 гроша. В онази епоха един грош е бил равен на 40 пари или на 120 аспри! Събраният от българите огромен откуп свидетелствува не само за тяхната многочисленост, но и за сравнително доброто им материално положение към края на XVIII век. Ала всичко е относително! Българите в града са били по-добре поставени от жителите на околните български селца, но животът на тия селяни е бил невероятно тежък и противен. По това време в целия подрилски край са действували към 18 мадана с 42 видни само в местностите около Самоков — в полето край града, по Искровете и край двата бряга на река Палакария. Снабдяването на видните с руда и гориво е почивало върху безплатния труд на селяните. Българите в града са били свободни работници. Но те, като християни, са били длъжни да се прибират още преди залез слънце в махалите си. При среща с турни късно вечер те често били ограбвани и бити. Всеки опит за самоотбрана означавал смърт за християнина. Понякога убиецът-турчин бивал задържан за десетина дни колкото за приличие и дори „убеди“ представителите на властта, че убитият бил наругал мохамеданската религия. Тогава го пускали на свобода и само при

особено тежки провинения го изпращали да поседи в друг град за една година, дори премине сръдната на българите-първенци. За подобни произшествия се споменава и в хрониката на самоковския род Арие. Това безправие е тежало особено силно върху материално обезпечените българи. Не само върху първенците, но и върху майсторите-занаятчии, върху калфите и общите работници. От тях е нагарчал честно спечеленият корав залък.

Не е било много завидно и положението на българските първенци в града дори през периода на относително благоволение към тях по време на кърджалийските размирици. Тогава самоковски аянин е бил Мехмед Емин ага, предшественик на Хюсреф бей на тоя пост. В петъчен ден, както научаваме от хрониката на Арие, християнските първенци отивали да се поклонят на аянина в неговия конак. Той ги приемал в одаята си, но те трябвало да стоят прави край вратата, стъпили върху чулове, та да не сквернят дъските на пода, тъй като не се отказвали от свинско месо. Аянинът не им позволявал да целунат дори краката му пак по същите съображения. Сетне идвал кафеджията. Аянинът изпивал своето кафе пред първенците, а на кафеджията заръчвал да поднесе филджан кафе на всеки гост, и то в съседната одая, също постлана с чулове. Първенците са били длъжни да се кланят и на сетния писар в конака. Всяка тяхна молба до аянина е била и изросвана чрез скъпи подаръци, благовидно заменящи подкупите в тази безправна епоха. Кому не би опротивяла такава материална обезпеченост, изкупена с цента на на толкова унижения и оскърбления? Затова никак не с чудно, че още в 1771 година един учен самоковец преписва Славянобългарска история по ръкопис на Паисий, придържайки се строго към него, като отбелязва развълнувано в края на преписа: „От много желание, каквото имах, потрудох се да я препиша... от желание по своя род български... да се не загуби.“ Преписът е направен в Самоков.

Време на робска неволя! Не тъй кухо ще прозвучат тия думи, като припомним, че в тоя град с едно население от кръгло десетина хиляди души в края на XVIII век е имало затвор, гдето, както твърди авторът на хрониката Арие често се събирали до хиляда затворници, предимно християни и най-вече българи от околните села и самия Самоков. Повечето от тия нещастници са попадали в затвора заради твърдоглавото им упорство да избягат от ангарийния селяшки труд или

поради отказа им да търпят своеволията на турците в самия град. Българите са били далече най-многочислените сред тая безправна рая. Но в Самоков са живели и други народностни групи. Имало и саксонски рудари, дошли подир покоряването на страната от немските земи и Седмоградско. Техните потомци изградили своя черква в Горната чаршия на града. Българите ги наричали „папищани“. Към края на XVII век пристигат и първите еврей-преселници от Со-лун, а по-късно от Видин и другаде. Между тях имало и майстори-златари, но повечето били много бедни и едва се прехранвали като тенекеджии и опинчари. Живеели в преддверията на турските къщи, често измъчвани и обирани от собствениците. С мъка си осигурявали една стая, в която да се молят. Малко по-късно от тях дошли „латинците“ — една секта от албанци-католици, които продавали на местните жители сърмени и сребърни конци, както и пафти и други женски украшения. Били много буйни хора и често се заседявали в затвора. Същото би могло да се каже и за циганите, струпани край Долната махала на града. Те се занимавали главно с ковачество и подковачество. Из града се срещали и юруци, и търговци-закупчици от Босна и другаде. Десетина цинцарски семейства също се преселили в Самоков към началото на XIX век. Наистина, пъстра картина!

Това малко вавилонско стълпотворение на хора от различни народности сред морето на българите в Самоков само подсказва колко голямо е било значението на тоя град в живота на нашите земи към края на XVIII век. Макар и подчинен на София в административно отношение поради съображения от военен характер, Самоков е далече по-важен център от санджакския град. Керванджийски пътища го свързват чрез старите римски друмове с Македония и Босна на запад, а на изток — с Пазарджик, тогава главно тържище за прочутото самоковско желязо. Покрай железодобива и скотовъдството изникват ред сродни занаяти, които карат селяните от софийско редовно да се стичат на ежеседмичния пазар в Самоков. Търговци от Босна и други далечни земи, минаващи през града на път към панаирите в Узунджово и Смирна, прекупуват излишъците на занаятчийското производство. Тъй самоковските железни изделия, аби, гайтани и кожи стигат чак до Мала Азия. Времената са размирни, пътищата опасни поради кърджалийските шайки, българите са домоседи. Те нарядко напускат града и малките си работилници. Почти не се занимават с външна

търговия. Но още в 1773 година еснафите-абаджии, до един българи, първи се групират в отделна лонджа, завеждат своя кондика и остават докрай най-мощната стопанска организация в Самоков.

Пък и бачът спънал външната търговия. Той се събирал върху внасяните и изнасяните произведения при кулите край четирите градски порти — една край Долната махала, по пътя за София, друга при моста над Искъра, водещ към Дупница, трета при шосето за днешния Боровец и последната по пътя за Шипочане и Долна баня. Край тия порти имало и дълбоки ровове, а на места и дебели защитни зидове. Патрули дебнели нощем близо до рововете през годините на кърджалийските размирици, стражи стояли на пост при кулите, а из града се разхождали нощни пазачи, които се провиквали от време на време, за да възвестяват на спящите граждани, че всичко е спокойно и в махалата, и в целия град. Тъй, затворен в себе си, сякаш покорен и от инертността на своите турски господари, Самоков, преживява почти без сътресения размирната кърджалийска епоха, завършила в тоя край през 1813 година чрез убийството на дупнишкия самозванец, Каргалията, и навлиза в деветнадесетото столетие напълно подготвен за настъпващото възраждане на българите. Те ще поведат града към стопански разцвет, ще разтворят умовете си за небивал духовен подем, ще се впуснат в дълги, почти епични борби срещу гръцкото духовенство, възглавявано от владика-фанариот. Това са трите пътища, водещи устремено към целта — националното освобождение на народа от турското иго. Революционните борби започват с хайдутите на Чакър войвода, преминават през комитетите, органи-зирани лично от Левски в града, и завършват с освобождението на Самоков от руските полкове на генерал Велеяминов. А в годините подир Освобождението се роди и първата самоковска комуна. Първата, защото подир нея имаше и втора, и трета. Четвъртата дойде на Девети септември.

СТОПАНСКИ РАЗЦВЕТ

Не желязото и маданските бейове извеждат Самоков към стопански разцвет през първото полугодие на XIX век, а българите-занаятчии, станали отскоро и търговци, доставчици на войската, и участници в далечни ежегодни панаири. Железодобивът е в упадък, а ведно с него запада и мощта на турската империя. С Кримската война идва и краят на ангарията.

Но преди тая война желязото е все още важен стопански отрасъл. Ангарийни селяци промиват пясъците на Искъра и на Палакария, събират скъпоценните железни люспици в дървени корита и ги откарват с коли при видните, гдето техни нещастни събрата са струпали и дървени въглища, и дърва за огрев. Рудата се насипва между пластове кюмюр в пещи наречени видни, огънят стопява пластинките и те се слепват в груби късове желязо. Тия късове се стопяват повторно в голямата маданска видна, яки работници издърпват новото желязо с огромни клещи и го подлагат връз навалнята под действието на механичния чук, движен със силна водна струя. Тъй грубите късове се оформят в обло търговско желязо на пръти. Продавали го на тържището в Пазарджик или го откарвали направо в Цариград. Кираджии са били пак българи, предимно измежду ангарийните селяци.

Според Христо Семерджиев — учител, пришълец в Самоков, описал още преди половина век миналото на тоя град, видният самоковски турчин Ясим бей, който бил и собственик на видна, бил казал към края на шестдесетте години, че три неща не могли да се купят с пари в града на самоковите: дюкян в абаджийската чаршия, видна или мадан и титла за благородство. Местният историк греша донякъде, като отнася изказването на маданджията към годините подир Кримската война. Защото тогава самият Ясим бей е търсел купувачи за видната си. И не само той, а и другите бейове...

Тогава разрухата е била пълна. Тя се е дължала както на нехайството и некадърността на маданджиите, така и на постепенното

отпадане на ангарията, а подир 1867 година и на утвърждаването на режима на капитулациите в Турция. С тоя режим в пределите на империята прониква евтиното европейско желязо. Принудени да заплащат рудата и кюмюра, самоковските маданджии постепенно изпадат в затруднения, потъват в дългове и накрая разпродават маданите.

И до днес в града се разказва случката с един ангариен селяк, който задигнал няколко къса желязо от видната, скътал ги в потурите си и решил скришно да се отдалечи, но бил забелязан от вардиянина и трябвало да подири спасение чрез бягство. Насреща се изпречила широка и дълбока вада, но в страха си селянинът намерил сили да я прескочи, докато неговите гонители се спрели на брега. По-късно го заловили и отвели пред бея-собственик.

— Колко желязо бил укривил в потурите си? — запитал бейт.

— Към десет оки — отвърнал вардиянинът.

— И с тях ли прескочи вадата, бе проклетнико? — обърнал се бейт към селянина.

— С тях, господарю! — дошъл отговорът.

— Ха върви си тогава с добро, пък и желязото задръж, щом си бил толкова ербап!

Най-видните маданджии към средата на миналото столетие са били Емин ага, тогава каймакамин на Самоков и зает с градските дела, Хюсреф бей, станал вече паша, който притежавал три мадана, но не могъл да ги ръководи лично от далечна Босна, гдето бил валия, Махмуд бей, собственик на два мадана и потомък на ихтиманските Михалбеговци, потурчени българи, и разгулният и развратен Рашид бей, който държал в градския си конак до стотина ратаи и ратайкини, почти всички българи, и предпочитал да гледа голото хоро на момите зад високите дворни зидове на двореца си, вместо да се грижи за овоя мадан. Производството, почиващо върху безплатния труд на раята, е вървяло на самотек, без стопанска сметка, пък и половината от рудата е оставала нестопена в примитивните видни.

Вместо сами да откарват желязото до тържището в Пазарджик, нехайните бейове потърсили посредници. Още в 1830 година един „гяур“ започнал да откупува желязото при самите самокови със значителна отстъпка — от 10% до 15% под пазарната цена. Бейовете били доволни, макар че продавали на загуба. И неусетно задлъжнели

на лихварите в града. След първите бунтове срещу ангарията в годините непосредствено след Кримската война вече нямало маданджия без финансови затруднения. За да се разплащат, бейовете започнали да продават горите си в Рила — първо на евреи, а после и на българи-скотовъдци. Това става след Кримската война. Към 1858 година еврейте-сарафи, вече в съдружие с чужденеца д-р Унтерберг, започнали строежа на „висока пещ“ край града. Година по-късно те закупили един мадан край Радуил от турчина хаджи Ибрахим Кабран, за да го експлоатират ведно с Христо Сребърница, българин от Самоков. А към 1867 година и трите мадана на Хюсреф паша преминават почти на безценица в „гяурски“ ръце. Тъй, неусетно, дошъл краят на железодобива.

При Освобождението българите разрушили и последните действащи мадани в подрилския край, сякаш да затрият самия спомен за вековното ангарийно тегло. За разлика от железодобива, занаятите в Самоков били почти изцяло в български ръце. Само в кожарството и сарачеството турците не допусkali българи, освен като калфи и чираци. Преработваните кожи в мешини и сахтияни били продавани отчасти на местния пазар, който обслужвал и жителите на Ихтиман и Дупница, на Радомир и София, но главно във Виена, гдето те били повторно преработвани и препращани в други европейски страни. През първата половина на XIX век кожарството е било развито и в други подбалкански градове, но Са-моков държи първенството. Така, докато общият износ на кожи от Пещера и Пазарджик, от Панагюрище, Банско и Разлога възлизал ежегодно на 50 000 бройки, само от Самоков били изнасяни над 60 000 кожи за Виена. В града имало пет кланници, които преработвали месото на заклания добитък в луканки и пастърми прочути в цялата страна.

Друго е положението при абаджийството и свързаните с него занаяти — гайтатджийство, мутафчийство и тепавичарство. Абаджийската чаршия в Самков е била истинска крепост на българщината със своите петдесет дюкяна-работилници, до един оглавявани от майстори-българи, организирани още към 1773 година в своя еснафска лонджа с избран първомайстор и строг правилник за вътрешния ред. Няма събитие в обществения или семейния живот на тия шивачи, което да не е отбелязано в сметките на лонджата — на едного се родил син и той внесъл дар в касата на еснафа, друг сключил

брак и пак подарил нещо, трети се завърнал от хаджилък и дал някаква сума за общо ползуване. В тия сметки са записани и глобите, налагани от първомайстора на един или друг от майсторите по повод на разни провинения, например, загдето някой не дошъл ведно с другите абаджии да укрепва брега на Искъра при голямо наводнение или за непристойно държане спрямо друг майстор. Дребни, невинни бележки, които говорят за дружния живот на българите е онази епоха, за техния морал и високо съзнание. И наистина, почти всички деятели в обществения живот на града, почти всички самоковски възрожденци, просветители и народни будители са дошли от семействата на тия абаджии и гайтанджии.

За ушиване на готови дрехи абаджиите употребявали бала, тъкана било в Самоков, било в Искровете, Панагюрище или Ахъчелеби. Те често приемали поръчки за турската армия — със самоковски шаяци са били обличани войските в гарнизоните на Русе, Битоля и Босна. Пак от Босна идвали търговци с конски кервани и пълни дисаги е пари, които давали в аванс срещу бъдещата доставка. Те се договаряли само с първомайсторите на абаджиите или гайтанджиите. Договорите били сключвани между четири очи. И никакви подписи не са били слагани под документите, защото и документи не е имало. Всичко се е вършило на доверие. Получил поръчката, първомайсторът е разпределял работата между отделните самостоятелни майстори, като е давал на всекиго припадащата му се част от аванса, а подир пет-шест месеца, когато босненци отново пристигали в града, за да получат стоката, пак той им е предавал балите със сукно и готови дрехи или чувалите с гайтани.

Над хиляда къщи в града са били пряко ангажирани с производството на аби и тайтани. Жените купували вълна в градския пазар и сами тъкали прости шаяци на домашни станове, за да ги продават отпосле на абаджийския еснаф. Пак жените и девойките доставяли на майсторите почти цялото количество прежда, нужно за производството на гайтани. Имало е и шивачи на готови дрехи в частните къщи. Те също са работили чрез еснафските лонджи, в чиито ръце е бил поминъкът буквално на целия град. Към средата на миналия век броят на чираците и калфите в абаджийството и свързаните него занаяти превишавал 700 души, но в същото време от три до четири пъти по-голям брой жени и девойки са били заети в домашната

индустрия. Дори монахините в метоха са се прехранвали по тоя начин — нещо, което прави силно впечатление и на двете пътешественички-англичанки — Макензи и Ърби. „Монахините не просят — пишат те — и се гордеят, че с труд изкарват прехраната си.“

Участието на жените в домашната индустрия изпървом като самостоятелни производителки, а отпосле и като наемни работнички на отделни майстори, се обяснява не само с доброто възнаграждение, което получавали срещу труда си, но и с честото отсъствие на мъжете, които ходили на гурбет като зидари в градовете на далечна Мала Азия и се застоявали там по две-три години. През това време мъжете скътвали припечеленото и поради несигурността на пощенските съобщения нарядко изпращали пари за издръжката на семействата си. Жените и девойките изхранвали и себе си, и цялата челяд чрез вретената, чакръците и домашните станове. Затова те гледали с неприязън на първите гайтанджийски чаркове, инсталирани към 1837 г. от съгражданина им Д. Смрикаров. Тия чаркове били доставени от Калофер, но местните майстори в скоро време започнали сами да ги произвеждат. Това подбило доникъде възнаграждението на женския труд.

Към 1850 г. един евреин построил механичен дарак за вълна отвъд моста над Искъра. Като разбрали това, жените се въоръжили с мотики и брадви, с лопати, хурки и „други женски оръдия“, както гласи нарочната дописка в „Цариградски вестник“, минали моста, обсадили сградата и дали следния ултиматум; „Или даракът да се вдигне, или от него нищо няма да остане.“ И понеже собственикът упорствувал, жените разбили вратите, нахлули в помещението и почнали да трошат съоръженията. Майсторите едва се спасили чрез бягство. Пристигнали и представителите на властта, но само за да уведомят разбунените жени, че даракът наистина ще бъде вдигнат. Това първо по рода си произшествие в страната напомня кървавите сблъсквания в Англия към началото на същия век, когато са били въвеждани предачките станове на Аркрайт.

Истината е, че Самоков, прославил се чрез занаятите си, е бил град на наемното работничество още преди Кримската война. Самостоятелните майстори-занаятчии, организирани в своите двадесет и три еснафски лонджи, не са повече от сто и петдесет души, докато общият брой на техните калфи и чираци, на платените работници в

маданите и ковачниците, на жените и девойките, пряко заети в домашната индустрия, възлиза на пет до шест хиляди души! Напрегнатият труд на тая армия от наемни или полузависими работници би довел до свръхпроизводство и упадък на занаятите при липсата на външни пазари.

До края на осемнадесетото столетие босненци и херцеговинци сами са изкупували производството на самоковските занаяти. Положението се променя в началото на деветнадесетия век, след кърджалийските размирици. Измежду българите майстори-занаятчии израстват тър-говци, които сами откарват стоката до близки и далечни панаири. Тъй уседналите и неподвижни занаятчии по-степенно се превръщат в едри търговци. И Самоков вече не зависи от чужденците.

Типичен представител на това ново съсловие е хаджи Гюро Христович, преселник в Самоков от Крива паланка. Дошъл в града като юноша, за да изучи мутафчийството и гайтанджийството, той скоро става самостоятелен майстор, а после сам тръгнал да разнося местна стока по панаирите. Неговите синове, начело с църковния деятел Захария х. Гюров, са едни от първите, които въвеждат гайтанджийски чаркове в града. Те вървят по стъпките на баща си, но стават и джелепи или доставчици на добитък за турската армия. Към тях се присъединява и споменатият вече Д. Смрикаров. Поканен лично от Хюсреф паша, той отива в Босна, за да проучи условията на тамошния пазар и евентуално да въведе нови начини на производство в родния град. Пак в търговията опитва щастието си и К. Фотинов, бъдещият създател на първото българско периодично списание. Той изпращал дъски по Марица до Енос и оттам в Смирна. Макар за кратко време, но и известният просветител Захарий Круша се е занимавал с търговия. По същия път са минали и други будни самоковци. Досегът с външния свят на тия търговци, доскорошни занаятчии-домоседи или отломки от стари занаятчииски родове, е полезен и за самите тях, и за родния им град. Престоят им в чужди земи подхранва родолюбието им и превръща мнозина в ревностни възрожденци. Те са и радетелите за стопански напредък в Самоков. Например гайтанджията Д. Смрикаров. Той пръв засажда картофи в тоя край към 1835 година и усилията му да наложи тази непозната дотогава култура са просто трогателни. „През април тая година — пише той в дневника си — за първи път в България засадих картофи в градината си над града. Същите ги

донесох от Гърция и Сърбия, гдето ми ги хвалиха, а и аз ядох от тях. Препоръчвам на самоковските граждани да насаждат повече от жълтите, които намирам за по-вкусни.“ Но съгражданите му считали картофите за отровни и не бързали да се вслушат в думите на гайтанджията. Тогава Д. Смрикаров писмено замолва каймакамина на града насила да застави известен брой стопани да вземат даром по две оки от неговото семе и да засадят картофи в дворищата си. Навярно сам е изял някой и друг картоф пред каймакамина, за да увери и него, че те не са отровни...

Ако разнасянето на гайтаните по далечните панаири е могло да разшири търговските връзки на тия предприемчиви самоковци, въвличането им в търговията с жив добитък ги е заставяло да се заседяват по за дълго в Цариград — дорде да продадат стоката и да приберат парите си от вечно затруднената държавна хазна. Принудителният им престой в града на султаните, както и мудността и корупцията на служителите в държавните учреждения по неволя ги е поставяла във връзка с видни турски сановници. Покровителствувани от тях, първо синовете на хаджи Гюро, а после и други джелепи откриват свои кантори в турската столица. Твърде вероятно е, че покровителите им са били материално заинтересовани в техните дела. Ала това е без значение. Много по-важно в случая е, че тези връзки на самоковските търговци с местни големци ще им бъдат от полза и при оплакванията им срещу своеволията на турските управници в Самоков, и в борбите им срещу гръцките владици в техния роден град. Наистина, те забогатяват, но богатството им косвено подпомага делото на българщината.

През годините подир Кримската война и последвалото западане на самоковските маданджии израстват неколцина едри скотовъди-българи, пришълци в града от околните селца. Те скоро стават и владетели на просторни гори и пасбища в Рила. Изкупуват планинските рътове от задлъжнелите бейове и ги изкупуват не заради самите гори, които били почти изсечени от брадвите на ангарийните въглищари, а за тучните пасбища, нужни за пашата на огромните им стада. Рунтавите калпаци на тия скотовъдци все по-често се мяркат между алените фесове на бейовете, насядали край масите на откритото кафене близо до голямата градска чешма. Присъствието им вече не дразни „правоверните“ господари на града. Защото скотовъдците са

богати и при нужда могат да откупят и други дялове на планината, пък и със стадата си косвено подпомагат както работата на кланниците, които били в турски ръце, така и дейността на майсторите от всесилния кожарски еснаф, тая крепост на местните турци. От това преплитане на материалните интереси печелят и българите, намерили свои защитници в лицето на едрите скотовъдци. Българите вече не са само домоседи занаятчии. Между тях има и търговци на гайтани и видни джелепи, и едри горовладелци. В техни ръце е поминъкът на града.

Най-видните измежду българите-горовладелци били хаджи Стамен от Самоков, хаджи Мано Шипочански, преселник от Шипочане, и хаджи Георги Бързанов, до-шъл в града от Говедарци, но с деди от далечните македонски земи. Впрочем, от Говедарци води рода си и гайтанджията Д. Смрикаров, Хаджи Стамен купил Борнатица, запазена и до днес като една от най-хубавите гори в Рила. Хаджи Мано закупил много гори в долината на Черни Искър и цялата огромна част от планината между Прекорека и Урдина река. Негови са били Купените и Ловница, Елени връх и Мальовица, и още много други чалове по Рила. На такива владения би завидял и средновековен феодал! А хаджи Георги Бързанов? Той изкупил горите и пасбищата по Лакатишка Рила, на север от родното си село, към местността Богтанджилница. Там някъде и синовете му изградили къшли, известни и досега като Бързанови егреци. На Хаджитоневи от Самоков е принадлежала и местността Вада. Тъй почти цялата паша по Рила е била в български ръце, използвана срещу наем дори от панагюрските джелепи.

Пак около средата на миналото столетие в Самоков се явяват и първите опити на местни хора, предимно турци и евреи, да организират индустриални предприятия. Един от тях са пряко свързани с железодобива, други нямат връзка с рударството. Ала повечето от тях пропадат. И до днес се помни мястото на „чилихането“ под Самоков — леярна за стомана, изградена към 1837 година. През 1845 година Хюсреф паша се опитва да уреди фабрика за пушки край града, взела размерите на две средно големи технически работилници. Вече стана дума за злополучния опит към 1850 година да се построи механичен дарак до моста над Искъра, разрушен от разярените жени. Малко по-късно, към 1855 година, Ясим бей се

опитва да построи стъklarска фабрика, ала доведените от него чуждестранни работници-специалисти нарочито се размайват, почти похабяват машините и накрая се разотиват по съвета на своите консули. През 1865 година двамината братя-българи построяват фабрика за спирт на половин час вѐн от града, пак с помощта на чуждестранен специалист. Спиртът се добивал от рѐж и овоция. По същото време и градският лекар Андронаки построил по европейски образец, воденица с четири камѐка, а до нея и модерна тепавица. Кѐм 1870 година вече работи и малка фабрика за кибрит. Направен бил и опит да се основе „Дружество за железопро-изводство“ — акционерно предприятие. Това са все скромни наченки, които не се доразвиват. Важното е, че тези опити се правят тѐкмо в Самоков.

Стопанският разцвет на Самоков преди Освобождението променя и вѐншния облик на града. Наред с конаците на бейовете, обсебили средищните мегдани край джамиите, една подир друга израстват просторните къщи на видни абаджии, тѐрговци и джелепи — на Кокoшкови, Хаджигѐурoви и Сребѐрникови, както и съцинските сараи на сарафите от рода Арие. Стенописи красят вѐтрешните стени на тия къщи, таваните им са от дѐрво-резба, вѐв всяка от тях има приемни салони и хубави частни бани. Най-видните босненски тѐрговци отсядат у Сребѐрникови, английският консул, дошѐл в града кѐм 1855 година, нощува у Хаджигѐурoви, пѐрвомайсторите чествуват патронния си празник в къщата на Кокoшкови.

В горния етаж на по-малката от двете къщи на Арие има приемен салон с чудна дѐрворезба, а размерите на салона са 16 на 12 едри мъжки крачки. Богата е и уредбата на стаите, дворищата са красиви, с цветни лехи и дѐрвчета, и чешми шуртят в тях. Водата за тия чешми е докарана отдалече — на два до три километра извѐн града, и всеки частен канал обслужва две-три съседни богатски къщи, изградили канала на общи разноски.

Ала градът не се състои само от къщите на бейовете и пѐрвогражданите. Въпреки безспорния стопански разцвет, неговият облик си остава ориенталски — улиците са криви и тесни, почти непроходими в дѐждовно време, повечето къщи са ниски, едноетажни постройки, най-често с дѐрвена обшивка на вѐншните зидове. Естествено, не съществува и канализация. Три широки вади са изведени от вадите на Бистрица и прекосяват града, като преминават и

през самите дворища. В съботни дни всички нечистотии от дворищата и частните отходни места са били изтласквани в тия вади. Тъй самоковци са поддържали чистотата в жилищата си. А тя е била пословична, въпреки негодите през дъждовните сезони, когато улиците са се превръщали в истински реки. „Тръгнахме да посетим девическия метох — пишат англичанките Макензи и Ърби — и след като подскачахме от един голям камък на друг, поставени да служат като мостове връз калната улица-река, минахме през една порта и се намерихме в чист и сух двор пред една спретната малка църквица.“ А метохът, както е известно, се намира на главната улица в града! И описанието е от 1865 година, която бе-лежи върха на стопанския разцвет на Самоков.

ДУХОВЕН ПОДЕМ

Не само заради Паисий от самоковския край проблесна зората на духовния подем на българите. Важен стопански център и средищен възел на търговията между изтока и запада в предишната отоманска империя, с будно българско население, овладяло в свои ръце почти целия стопански поминък на града, Самоков пръв се измъква от невежествената тъма на дълголетното ни средновековие. Със стопанското възмогване на неговите граждани се поражда и жаждата им за грамотност, която да ги отсрамва пред другоземните търговци и да им помага в сделките с тях. А не само хаджи Гюро Христович, първогражданина на Самоков в началото на XIX век, е неграмотен. Неграмотни като него са почти всички еснафи, търговци и джелепи. Грамотни са предимно свещениците и църковните псалтове, които стават и първите килийни учители.

Килийни училища в града е имало още в началото на XVII век, но с подобни училища могат да се похвалят и други български селища. Близостта на Рилския манастир е дала чувствителен подтик за ограмотяването на самоковци. Към една трета от монасите в тоя манастир са били самоковци, мнозина от тях са били грамотни и при тях са идвали да се учат техни помлади съграждани. След време едни от тези ученици откриват частни килийни училища по домовете си, други от тях, станали свещеници, обучават младежите в килиите при църквите в града, трети се установяват в самоковските метоси на Рилския или на Хилендарския и Зографския манастири и оттам разпръскват просвета.

А и учени калугерки, основали самоковския девически манастир към 1772 година, също преподават азбукето на млади хора от двата пола. Но само азбукето и малко аритметика.

Развоят на просветата в Самоков е една малка забравена епопея. Отдавна се знае, че първото българско класно училище е било открито в Копривщица през 1846 година, че първото българско взаимно училище е основано през 1835 година в Габрово по почин на Васил

Априлов, че първото българско общинско училище е било основано пак в Копривщица през 1822 година. Това са три светли дати в епохата на нашето Възраждане. Ала наред с килийните училища, в Самоков съществува и българско общинско училище, уредено дълго преди онова в Копривщица. Христо Семерджиев доказва това чрез анализа на сметките на старата митрополитска кондика. От тях личи, че началото на общинското училище в града е било поставено към 1791 година, че то е било преустроено към 1805 година, когато в него е учителствувал и Йоаким Кърчовски, и че към 1816 година вече притежава собствена сграда.

Според Ив. Д. Шишманов, девическият манастир в Самоков трябва да се смята като люлка на женското образование в страната. Този метох е предшественик на девическото училище в града, открито към 1861 година чрез дейното участие на баба Неделя Петкова. В метоха са се ограмотявали девойки от различни краища на страната. Към 1839 година една ученичка дошла чак от Копривщица. Защото дори и в тоя просветен град са гледали с не добро око на женското образование, считано за излишно и дори вредно за девиците. В същия метох са учителствували такива будни монахини като Евантия, сестра на самоковеца Авксенти Велешки. Апо-линария, сестра на К. Фотинов, и Минодава, сестра на гайтанджията Д. Смрикаров. По-късно техните ученички откриват девически училища в Плевен и Панагюрище, в Ловеч и Котел, и тъй допринасят за постепенното еманципиране на българката, държана в невежество при турския феодален строй.

Девическото училище се настанило в собствена сграда към 1863 година, или почти половин век подир първото общинско училище за юноши. Причината е очевидна и се крие в девическия манастир, който е замествал училището за девици. В него една от калугерките е преподавала и немски език! Ала и това не е било достатъчно за първогражданите, та когато учителката Неделя Петкова пристига в Самоков през една люта зимна вечер, на път от Пловдив за Кюстендил, гдето се тъкмяла да стане учителка, градските първенци я увещават да остане в града им и да основе девическо училище. Тя се съгласила и поискала да и бъде определена годишна плата. Гайтанджията Д. Смрикаров, който бил взел инициативата, събрал първогражданите, изложил им плановете си за учредяване на девическо училище, което

да поеме просветната работа на калугерките, и поискал да се определи възнаграждение на учителката.

— Не може! — отсякъл Христо Сребърников, един от знатните хора на града. — В метоха е друго... Там можем спокойно да изпращаме дъщерите си.

— А защо не в девическо училище? — запитал друг.

— Защото там ще ги развращават млади мъже, дето ще се въртят край учителката!

По това време бъдещата баба Неделя е била още млада жена...

— Ще пазим даскалицата от такива въртоглавци — отвърнал трети, — пък дъщерите ни могат и сами да се опазят.

— Както щете! — сопнал се Сребърников. — Но аз моите си дъщери не давам в такова училище! — и сърдито хлопнал вратата зад гърба си.

— Ех, и без петел ще съмне! — заключил гайтанджията, за да ободри останалите първенци. — Хайде да определиме платата...

Неделя Петкова основала девическото училище и дълго учителствувала в града, ала по всичко личи, че първенците строго са бдяли за морала ѝ и недопускали никакъв млад мъж да се навъртва около училището, та нещастната просветителка дълго време с стояла неомъжена!

В мъжкото училище след Йоаким Кърчовски е учителствувал и Неофит Рилски, баща на българските педагози. Към 1828 година той се връща повторно в града и през следващите четири години съумява да обучи плеада бъдещи учители и народни дейци, като Захария Круша, Н. Хр. Тонджаров, живописеца Захария Зограф, гайтанджията Д. Смрикаров, църковния деятел Захария Хаджигюров и мнозина други, които десетилетия наред поддържат писмовна връзка с него. Захария Круша учителствувал и в Копривщица, и във Враца, Захария Зограф опитвал няколко години да основе българско училище в Пловдив с Неофита Рилски за главен учител, ала не успял поради гъркоманията на местните първенци, а Н. Хр. Тонджаров пръв постигнал мечтата на своя съгражданин и почнал да учи пловдивските българчета на българско четмо. Това става едва към 1843 година. По-късно, вече през 1852 година, когато бил учител в Кюстендил, той пише на Неофит Рилски:

„Вече двадесет години откак си блъскам главата с това многотрудно звание по дълбоката тъмнота българска с малката искрица, която запалих от вашия светилник...“

И той изказва надеждата, че е успял да побългари много гърчеещи се пловдивски младежи.

Изглежда, че Н. Хр. Тонджаров е въвел взаимната метода на обучение в Самоков, още преди 1843 година, когато самоковското общинско училище се прочуло в цяла Западна България. Пак Тонджаров е въвел тази метода на обучение и в Пловдив, и в Кюстендил, и във Велес. При него се е учил и Йордан х. Константинов Джинот.

Друг самоковец, Костантин Фотинов — внук на основателката на девическия манастир баба Фота, също станал учител, след като си опитал щастието като търговец, а корабът с натоварените от него дъски потънал в Мраморно море. Тъй, вместо с дъски, той пристигнал в Смирна с голи ръце. И основал елинославянско училище. Изпървом в него се учили само десетина деца, но скоро броят им нараснал на двеста. Още в 1830 година той въвел взаимната метода на обучение, разпространена по това време в гръцките малоазиатски училища, и по тоя начин изпреварва габровското училище на В. Априлов с цели пет години.

Впрочем, през втората четвъртина на XIX век Самоков се превръща в същински разсадник на просветители, учителствували в различни краища на страната. Един от тях, самоковецът Константин Ранов, роден около 1796 година, е бил възпитател на сръбския престолонаследник Михаил Обренович, преди да се установи като учител в Стара Загора към 1848 година, привлечен от Александър Екзарх. В договора между него и градските първенци, с който се определя и годишната му плата, е казано, че К. Ранов е длъжен да преподава френски, гръцки, други науки, както и история и счетоводство, „а при нужда и някой друг език“! Той ще да е бил същински полиглот, а градските първенци — добри търговци, петимни да получат и „нещо отгоре“ срещу парите си...

Жаждата на самоковци за учение се отразява и в дейността на двамина други техни съграждани, преселили се по различни причини в Русия. Първият от тях е З. М. Караспасов, търговец в град Таганрог, а

вторият — архимандрит Хрисанд Дойчинов, игумен на Киевско-гръцкия Екатеринбургски манастир.

Зарадван от успехите на самоковското общинско училище, търговецът З. М. Караспасов се вслушал в съветите на своя приятел В. Априлов, благодетеля на габровското училище, и още към 1842 година изпратил крупен паричен дар на самоковци за издръжката на училището. Подир смъртта му неговият син, изпълнявайки завещанието на своя родител, продължавал ежегодно да изпраща по тридесет сребърни рубли на училищните настоятели. Ала тази връзка на първенците с хора в Русия скоро се видяла съмнителна на местните турски власти, които ги заподозрели в заговорничество срещу султана. Тъй, сред неприятности за самоковци и огорчение за далечния им съгражданин, помощта от Русия престанала да идва...

Като младеж, бъдещият архимандрит Хрисанд Дойчинов забягнал от Самоков поради кървава свада с някакво турче. Подир време, вече в Цариград, приел монашеския сан и постъпил на служба в самата патриаршия, грижливо скривайки произхода си. Към 1847 година той бил изпратен за игумен на Кисвско-гръцкия Екатеринбургски манастир и прослужил в него цели десет години, без никой да се усъмни в народността му. Ала в гърдите му туптяло българско сърце и в душата му се набирала мъка за българския народ. Криел архимандритът народността си, но подпомагал и с парични помощи, и с ходатайства пред властите мнозина млади българи, дошли да се учат в Русия. По негова молба били приети за студенти в Московския и други университети както бъдещият прочут самоковски художник Станислав Доспевски, така и Сава Филаретов и К. Миладинов — трима достойни възрожденци.

Чрез дейността на старото общинско училище в града и с девическия метох като друг просветен център, броят на грамотните самоковци нараства ежегодно. Те вече чувствуват нужда от прочитна българска книга и първк подпомагат Йоаким Кърчовски. В списъка на спомоществувателите на стария техен учител към издадените от него три нравоучителни книги в Будапеща между 1814 и 1819 година личат най-много имена на четци от Самоков. Срещат се дори имената на жени-самоковки и на четци от близките български селца! Можем да си представим с каква гордост тези смирени читатели са поставяли някоя от книгите на дядо Йоаким редом с иконата в домашния иконостас, и

то в едно време, когато дори Библията още не е била преведена на български език.

Подир книгите на Йоаким Кърчовски вижда бял свят и първата българска граматика, съставена от Неофит Рилски, и „Славяноболгарское детоводство“, издадена от Неофит Бозвели през 1835 година в Крагуевац, и славянобългарската граматика на дупничанеца Христати Павлович, напечатана през 1838 година в Будапеща. Ала граматиките не са приятно четиво. Пръв измежду своите събрата самоковецът Константин Фотинов съставя в далечна Смирна една география на България и я издава през 1843 година в същия град под заглавието „Общо землеописание“. Тази книга е вече приятно, занимателно четиво, защото покрай сведенията за различни населени места в българските земи са разработени и много въпроси из областта на физическата география. Книгата намира добър прием и в Самоков, и в цялата страна. Окуражен от този първи успех, К. Фотинов намисля да създаде и българско периодично списание, което да сее просвета сред българите и да буди тяхното народно самосъзнание. И след първия пробен брой той пристъпва към осъществяване на мечтата си. Тъй идва на бял свят неговото „Любословие“.

Книжка първа на „Любословие, или периодично повсемесечно списание“, излиза през септември 1844 година в Смирна. Цели две години неговият създател се бори с невероятни трудности и почти редовно отпечатва списанието, като пълни страниците му с преводни и оригинални статии из всички области на обществения, политическия и стопанския живот. Неговата главна цел е да сее просвета и да повдигне самочувствието на сънародниците си. И като подема нишката на Паисиевата история, той не се свени да изкара славяните и особено българите за най-стар народ в Европа, с достойно и величаво минало — една нишка, която впоследствие ще бъде подхваната и продължена от Г. С Раковски, най-вече в противовес на сръбския шовинизъм. Тъй и Паисий, и Фотинов, и Раковски се борят срещу „мрака и тъмнината“ в българската действителност.

Докато описвал своето „Любословие“, К. Фотинов съставил и издал през 1845 г. един „Български разговорник за ония, кои обичат да се навикнуват да говорят гречески“, а седем години по-късно, пак в Смирна, отпечатал едно свое съчинение под надслов. „Поучение душесловно“. Самото заглавие подсказва какво влияние са упражнили

върху Фотинов нравствено-поучител-ните книги на Йоаким Кърчовски, някогашния учител в Самоков. Езикът на Фотинов е самоковски, обилно примесен с църковнославянски форми. На същия език е писал и Неофит Рилски, преводачът на Новия завет. С превода на Стария завет се залавя К. Фотинов — в сътрудничество с мисионерите д-р Алберт Лонг и Елия Ригз. Преводът му отнема дълги години. И ако смъртта не бе прекъснала работата му тъй внезапно през есента на 1858 година, цялата Библия е щяла да излезе на западно наречие.

С превода на Стария завет се залавя П. Р. Славейков в сътрудничество с друг самоковец — учителя Христо-дул Сечанов. Двата преработват направения от К. Фотинов превод, но П. Р. Славейков налага своя език. Това не омаловажава участието на самоковеца. Под неговото перо излязъл един „Месецослов“, или Вечен календар, отпечатан в Букурещ към 1840 г., а пет години по-късно и един учебник по аритметика, също издаден в Букурещ. Към 1853 година, вече в Цариград, Хр. Сечанов издава и своята граматика или „Буквеница славянска“. Друг негов съгражданин, Захария Круша, също учител и бивш ученик на Неофит Рилски, превел по същото време басните на Езопа, както и един гръцки календар, отпечатан през 1854 г. в Крагуевац. Третият самоковски литератор през този период е гайтанджията Д. Смрикаров.

Димитър Смрикаров литератор-търговец, който изоставя търговията си, за да превежда и издава книги, та да бъде от полза за „отечеството“ си, както нарича родния си град. В своя устрем да бъде полезен на българите той почти се разорява материално. Рядко се срещат такива родолюбиви люде! Той издава на свои разноски няколко чужди книги, като изпраща ръкописите на бившия си учител Неофит Рилски, за да бъдат коригирани. Между тях са и поучителните речи на старите гръцки философи, преведени от А. П. Гранитски, и едно кратко описание на църквата „Св. София“ в Цариград. Негово дело е съставянето и издаването на книгата „Златний извор“, пълна с полезни стопански сведения, и „Додатъци към Златний извор“, разпространена в кръгло 1800 екземпляра! С тези две книги Д. Смрикаров става родоначалник на българската земеделска книжнина.

И сред това изобилие на книжовници в Самоков през втората четвъртина на миналия век пак в тоя подрилски град се учредява и

първата българска печатница по нашите земи. Нейният основател е самоковецът Никола Карастоянов, син на Кара Стоян, загинал юнашки в бой с кърджалиите. Бивш учител, получил образованието си в Рилския манастир, Никола става книжар, внасяйки книги от Сърбия, после и книгоиздател в Белград, гдето издава един „Часослов“ през 1833 г., а на следната година — и друга книга в Крагуевац. В 1835 г. той до-ставил в Самоков църковнославянски букви, уредил тайна печатница в зимника на къщата си и покрай религиозните щампи почнал да печати и книги от български и чужди автори, като върху кориците поставял името на Будим (Будапеща) или на друг чужд град, за да прикрие дейността си от местните турски власти. Той успял да получи официално разрешение за печатане на книги едва към 1847 година, когато и синът му Атанас се заели с тая дейност. През следващите няколко години баща и син издават седем книги. Между тях е и Календара на Захария Круша, както и третото издание на Часослова, отпечатан през 1833 г. в Белград. И върху кориците на тия книги гордо се мъдри следният текст: „Напечатана в типографията на Н. Карастояновича и сина его Анастасия в Самокове.“

В тоя град, станал разсадник на учители, откърмили преводачи на чужди книги, съставители на учебници и ревностни книгоиздатели, дал на народа ни родоначалника на българския периодичен печат и основателя на първата наша печатница, се поражда и прочутата самоковска живописна школа. Преди своите тревненски събратя и зографите от Банско, самоковските живописци първи се освобождават от сковаващото влияние на традиционния византийски аскетизъм в изкуството. Най-видни измежду тях са Захария Зограф и Станислав Доспевски, двама близки родственици. Те и техните братовчеди, защото всички водят потеклото си от доспееца Димитър Христов, роден в 1770 година, са изографисали десетки църкви от Атон до Пловдив, от Плевен и Търново до Ниш, Скопие и Велес.

Новото в тази стенна живопис на самоковските художници от първата половина на миналия век е реалистичният им подход към изобразяването на светци и ктитори, както и на самата природа. Този прелом идва неусетно и се дължи донякъде на самия стопански и културен подем в Самоков. Защото забогателите търговци и еснафи искат къщите им да бъдат украсени със стенописи. Не със сухите образи на светци, а с пейзажи от живата природа. И те плащат богато

на зографите. Веднъж овладели това изкуство, художниците започват да използват образите на живи хора при изписването на светци и ктитори по църковните стени и сега вече само една стъпка ги дели от портретната живопис. В нея най-напред се проявяват Захария Зограф и Станислав Доспевски.

Нарисуваните портрети от тези двама художници днес кичат стените на музеите в София, Самоков и Пазарджик. Но ако Станислав Доспевски, братов син на Захария Зограф, е могъл да завърши Петербургската академия на изкуствата, самият Захария е самоук, развил дарбата си без чужда помощ. Негово дело са стенописите в Преображенския и тия в Бачковския манастир, гдето е изобразил грешниците в ада с лица и костюми на познати нему пловдивски първенци и техните жени. Макар и зет на самоковския първогражданин хаджи Гюро Христович, Захария Зограф остава докрай духовен син на своя учител Неофит Рилски и ненавижда мнозина богаташи заради неродолюбието им. И ги ненавижда без сянка от завист, защото с труда си скоро става собственик на няколко къщи в родния си град. Дори да не беше станал художник, името на Захария Зограф пак щеше да стигне до нас, огрято с ореола на пламенен възрожденец и борец срещу гръцките владци.

Родолубец е и Станислав Доспевски, родолубец и бухтар, и загива в тъмница в далечния Цариград, отровен от турците година-две преди Освобождението. Той е оставил по-малка дияра в родния си град от Захария Зограф, понеже са оженва в Пазарджик и живее там подир завръщането си от Русия. Рисува предимно икони, а покрай тях и няколко портрета на свои близки. И Захария Зограф рисува портрети, но сякаш тъй, между другото, защото за него обществената дейност винаги идва на преден план. Докато изографисва църквата „Св. Константин и Елена“ в Пловдив, той се труди да основе българско училище, сетне намислюва да открие българска печатница начело с Неофит Рилски, ала неродолюбието на местните първенци осуetyава тези негови планове. По-късно той става училищен настоятел в родния си град. И тъй милее за народното образование, че година преди смъртта си някои нередности го карат да пише на своя бивш учител: „Школото ни е у загуба. Проклета простота, и ние, и челядта ни ще се удавяме...“

Захария Зограф умира от петнист тиф през лятото на 1853 година в родния си град — умира само месец преди избухването на Кримската война, когато Самоков е в разцвета на своя стопански и културен подем, а най-видните самоковци, усвоили четмо и писмо, окичили иконостасите си с български книги от печатницата на своя съграждапин, разкрасили стените на къщите си със стенописи от прочутите местни художници, а таваните им с майсторски резбарски изделия на труженици от прочулата се самоковска резбарска школа, вече най-отчаяно се борят срещу гръцкия владика и за своя родна църква. В тази борба, разраснала се цяло десетилетие преди смъртта на Захария Зограф, самият той взима най-дейно участие. Другите местни църковни деятели са или негови родственици, или близки приятели. Ала те всички са духовни чада на Неофит Рилски.

ЦЪРКОВНИ БОРБИ

Самоковската епархия е една от малкото в днешните български земи, стояла през първите три века на турското робство извън обсега на гръцката цариградска пат-риаршия. В административно отношение тя е била под-чинена на независимата ипекска славянска патриаршия, дотогава и владиците в Самоков са били или българи, или сърби. Ала в 1766 г., когато цариградската патриаршия успява да закрие ипекската, митрополит Неофит, последният български архиереи в Самоков, бил изгонен ведно с другите български архиереи и няколко години по-късно на негово място бил изпратен гъркът Филотей. Странно съвпадение, защото идването на Филотей съвпада по време с първия известен самоковски препис на Паисиевата история. Първият идва да сее мрак, а „История славянобългарска“ — да буди народностното съзнание на българите. И Паисиевото дело надделява. Втори измежду всички митрополитски градове в българските земи, Самоков се вдига на борба срещу гръцките владици още в 1829 година. Врачанци изпреварват самоковци само с четири години!

Изглежда, че Филотей, престолял цели 47 години на митрополитския трон в Самоков, не е обременявал българите с много тежки данъци. Защото брожението против гръцките владици почива предимно на тая основа докъм средата на миналия век. Съзнателната борба за самостоятелна българска църква идва отпосле, подир Кримската война. Тя представлява важен дял от борбата за национално освобождение. Ала в периода между Одринския мир от 1829 г. и избухването на Кримската война през 1853 г. българите, а с тях и самоковци, се трудят да се освободят от тежкия гнет на фанариотските берии. По това време цариградската патриаршия е представлявала нещо като държава в държава. Приходите на самоковските гръцки митрополити от осемнадесетте различни данъци и берии са превишавали общата сума на постъпленията в държавната хазна от целия самоковски санджак...

Между 1819 година, когато Филотей напуска Самоков, за да се оттегли на преклонна възраст в един Светогорски манастир, и 1846 година, когато владишкият престол бил зает от Дели Матей, в града са служили четирима гръцки митрополити. Те се застоявали не задълго на владишкия престол и съдбата на всички е била незавидна. Иротей, който заместил Филотей в 1819 г., бил отзован шест години по-късно поради разгулния му живот. Неговият наследник Игнатий бил убит наред в града от някакъв пиян турчин през лятото на 1829 година. Тогава самоковци отправят молба до цариградската патриаршия за техен митрополит да бъде назначен Неофит Рилски, който учителствувал по това време в града. Вместо Неофита, патриаршията изпраща Игнатий II. Недоволството на самоковци било голямо. То се засилило и от злоупотребите на самозабравилия се митрополит, поради които властите се принудили още в 1836 да го изпратят на вечно заточение в гр. Трапезунд.

Не след дълго, в 1838 година, в Самоков пристига петият пореден гръцки митрополит Еремия. Самоковци го посрещат настръхнали, а той подклажда ненависта им с разгулното си държане. С подаръци и различни почести той успял донякъде да разедини българските първенци и да се ограда с привърженици-гъркомани, подбрани предимно измежду еснафите. Ала срещу него се опълчили търговците на аби и гайтани, едрите скотовъдци, джелепите, както и онази здрава ядка от учители и книжовници, оформила се неусетно около личността на Неофита Рилски. И в 1846 г. самоковци позорно изпъждат своя владика. Не друг, а Захария Зограф пръв вдигнал камък от улицата и замерил с него каляската на изпъдения митрополит, отправен с дюдюкания и всевъзможни подигравки.

Вместо да вземе поука от случилото се, в същата 1846 г. цариградската патриаршия изпраща за самоковски митрополит един блудник и почти неуравновесен човек, достоен за прозвището си Дели Матей. Той бил брат на Н. Аристарх, виден гръцки сановник, представител на патриаршията във Високата порта и заедно с княз Стефан Богориди, както бележи Г. С Раковски, пълен разпоредител с патриаршеските и владишките титли до края на царуването на султан Абдул Меджид, който бил негов млечен брат. От тази връзка извира и дързостта, и безсрамието, и нехайството на Дели Матей.

Борбата на самоковци с него е цяла епопея. Пъден многократно, митрополитът се връща отново и отново в града, всеки път по-нагъл, все по-настървен да разединява българите и да се подиграва с тяхното народностно чувство.

Той гори стари български ръкописи, гаври се с честта на жените на своите приятели-гъркомани, властвува като княз в митрополитския конак и в същото време се държи като шут в църквата или из града, гдето става за посмешнице и на децата. Наистина, достоен представител на гръцката патриаршия в Самоков! Но самоковци решили да се отърват и от него.

В своите първи прошения до патриаршията за отстраняването на Дели Матей самоковските първенци, близки на първогражданина хаджи Гюро Христович, описват безчинствата на своя митрополит: как отивал в конака на каймакамина връз коя, предшествуван от дванадесет подтичващи свещеника, как яздел полупиян из града, следван от стотина дечурлига, които чакали владиката да ритне таблата на първия срещнат симитчия или халваджия, та да разграбят лакомствата, как събирал циганките в градината си извън града, та да играят кючек пред него и слугите му, на брой до петдесетина души, как не пропускал да се хване на всяко хоро в града, а после да лепне една сребърна меджидия върху челото на гайдарина, как биел и ритал свещениците в самата църква, защото не умеели да му се кланят добре, как развеждал насила някой по-видни граждани, та после отново да ги венчава срещу богато заплащане. Ала патриаршията останала глуха към тия молби. Тогава самоковци отправили ново прошение до Високата порта, споменавайки в него и за нечистите връзки на Дели Матей с една млада помакия. В скоро време Дели Матей бил пратен на заточение в Бруса.

Първенците тържествували, но не за дълго. Дели Матей се върнал подир няколко месеца в града, помилван от своя брат, и с настървение се нахвърлил върху противниците си. Старият хаджи Гюро бил вече мъртъв, но синовете му били живи, жив бил и Захария Зограф, зет на първогражданина, и Христо Сребърников, родственик на покойния старец, и гайтанджията Димитър Смрикаров, пръв негов приятел, и учителят Захарин Круша, неразделен другар на Захария Зограф, и още неколцина бивши ученици на Неофит Рилски. Дели Матей скоро наумил как да отмъсти на тия родолюбци. Като узнал за

кореспонденцията на първенците с благодетеля на самковското общинско училище, търговеца Караспасов от Таганрог, той изпратил писмен донос срещу тях в Цариград, обвинявайки ги в съзаклятничество с хора от Русия срещу султанската власт. За да бъде по-убедителен, той добавил, че същите поддържали хайдутина Чакър войвода, появил се с четата си по това време край Самоков. И понеже хайдутите спъвали дейността на маданите чрез саботажни действия, по нареждане от Цариград в Самоков пристигнал сам нишкият валия Хуршид паша, за да разследва случая. Сега Дели Матея тържествувал. Наистина, Хуршид паша изпървом арестувал неколцина от първенците и дори ги подкарал към София, ала още при първото им нощуване край с. Пасарел те успели да убедят пашата в невинността си и били освободени. Хуршид паша изпратил писмен доклад в Цариград, в който вмъкнал и доста недобри думи за личния живот на митрополита. Ново прошение срещу Деля Матея отпратили и набедените градски първенци. Сега владиката бил отново изпратен на заточение, тоя път за четири години, и не в Бруса, а в Светогорските манастири. Но през 1854 г. чрез застъпничеството на Аристарх блудният митрополит се върнал в Самоков. Самоковци пак не го оставили на мира. Те изпратили депутация в Цариград начело с Димитър Смрикаров и Захария Хаджигюров. В прошениято до патриаршията самоковци молят синодалните старци да ги избавят „от толковагодишната зверщина на човекообразния вълк Матея“ и предлагат за техен митрополит да бъде назначен българинът архимандрит Иларнон Хилендарски. Тази проща, подписана от Д. Смрикаров, е била поднесена само три месеца подир първата колективна постъпка на цариградските българи до Високата порта за самостоятелна българска църква, под която също личи подписът на Д. Смрикаров, наред с имената на Хр. Тъпчилещов, Д. Бракалов и Александър Екзарх. Подали молбата само-ковските делегати и зачакали отговор. И той не закъснял. Двамината нарочни пратеници — единият от Високата порти, другият от патриаршията, потеглили от Цариград за Самоков с поръка да разследват деянията на митрополита и да вземат нужните мерки. А когато пристигнали, вестта се пръснала светкавично из града и близките селца. Огромна тълпа се насъбрала пред митрополията. И всеки дирел мъст. Един си искал парите, които му бил взел владиката, друг търсел възмездие за нанесените му оскърбления, трети оплаквал

поруганата чест на жена или дъщеря. Ала Дели Матея бил изчезнал безследно.

Преоблечен като кюмюрджия, митрополитът бил побягнал от конака си и се укрil в избата на една къща. Съседка някаква го познала и предизвестила тълпата. Първенците се спуснали към тая къща, а подир тях и тълпата, и като намерили Дели Матея скрит в една бъчва, измъкнали го по бели гащи, затътрили го като мърша до Шипоклийския хан, а оттам и до конака.

Дели Матея бил осъден и на 28 май 1855 година за шести път поел към Светогорските манастири, гдето го изпращали на заточение. Ала патриаршията не го лишила от епархията му. Тогава налудничавият митрополит предприел смела постъпка. Захвърлил монашеското расо и предрешен като обикновен гражданин, скритом забягнал от Атон и се прибрал в Цариград, без да се обади нито на всесилния си брат, нито в патриаршията. Изчезването му хвърлило в смут синодалните старци. Те наклеветили противниците на Дели Матея в Самоков, че са организирали отвличането му от Светогорския манастир, за да го убият и тъй веднъж завинаги да ое отърват от него. Подбудени от Н. Аристарх, турските власти предприели следствие. Тогава Д. Смрикаров отишъл в Цариград, за да доказва невинността на своите приятели, а също и със скритача надежда да издири избягалия митрополит. Цели четири месеца гайтанджията търси Дели Матея в ханицата и кръчмите, както и в разни съмнителни заведения. Най-после го намерил в една бръснарница — обръснат и изгладен фронт е европейски дрехи. Сборичкали се, тежкия гайтанджия надделял в борбата и с помощта на друг българин го отвел насила в патриаршията. Три дни по-късно Деля Матея отново бил изпратен на заточение в Атон. Уви! Макар сам да бил хвърлил монашеските одежди, патриаршията помилвала митрополита и той пак се върнал в Самоков — по-разгулен и луд отвсякога. На всичко отгоре и с някаква венерическа болест. И през август 1859 г., когато отишъл да се цери в Серес, оставил архидякона си да го замества в митрополията и в църквата. В първия неделен ден, когато архидяконът посегнал към гръцкото евангелие по време на църковната служба, двамина младежи, Н. Ив. Образописов и Х. В. Колев, викнали с все глас към него да вземе българското евангелие, защото народът не разбираше гръцки. Разярен, архидяконът захвърлил евангелието, разсъблякъл се и

напуснал църквата, заканвайки се най-люто, че двамината смелчаци ще бъдат наказани след завръщането на митрополита. Ала той не могъл да изпълни заканата си, защото още преди да се върне Дели Матея, двамина самоковски младежи го проследили до един „безчестен“ дом, измъкнали го оттам по бели гащи и с бой го принудили да мълчи...

Като се върнал от Серес, Дели Матея довел със себе си и драмския епископ Антим, за да му помага в службата. Наскоро подир това, по-точно на 13 ноември 1859 г., в митрополитския конак се явила делегация, водена от споменатия Н. Ив. Образописов, която заявила на Дели Матея, че народът не иска да слуша гръцко евангелие в църквата. Владиката уж обещал да изпълни народното желание. На другия ден служил новият епископ и като почнал да чете по гръцки, множеството се развикало: „Мучи, некеме гръчки, тука не е Гръкия!“ Настанал невъобразим шум, уплашеният епископ захвърлил патрахила и побягнал с клетви навън, а службата продължили българските свещеници. В същия ден Дели Матея се явил при каймакамина и го уведомил, че в града се готви въстание. Същото донесение направил и до софийския мютесариф, молейки го да изпрати войска. Ала и мютесарифът, и каймакаминът разбрали в какво се състои работата и посъветвали първенците пак да изпратят прошения в Цариград за отзоваването на своя налудничав духовен пастир. Този път прощението било заверено с 279 печата и в него самоковци искали за техен митрополит да бъде назначен съгражданинът им Авксенти Велешки. И те пишат: „Некеме да седиме като волове у църквата и да не проумяваме ни що ни орати, ни що ни поучава гръчки владика.“

Като се видял в чудо, Дели Матея събрал багажа си и през нощта на 28 ноември тайно напуснал града, оставяйки за свой заместник драмския епископ Антим.

Самоковци изпъдили и епископ Антима, ала борбата продължила, понеже и Дели Матея не искал да се откаже от епархията си. Той намислил да изпрати българина-фанариот Паисий за свой временен заместник и го ръкоположил за епископ. Като научили това, самоковци отпразвили две прошения през февруари 1860 година — едното до султана, другото до патриаршията. В първото пишат, че идването на Паисий, „максус направен българин“, за тях било равнозначни „като да наскокнеме от дъжд на градушка“, а на патриаршията съобщават, че „Дели Матея и неговите векили не щеме

ги ни варени, ни печени“. Малко цветист език, но много ясен и разбран! И все пак тоя Паисий пристигнал в Самоков на 11 март 1860 г., посрещнат с освирквания и дюдюкания. На другия ден първенците се явили при него и след прочитането на патриаршеското писмо заявили на фанариотския пратеник: „Ние тебе не познаваме, нито познаваме Матей, нито патриканата. Не щем никого от вази, българин архиерей искаме. Нямах воля да влезеш в църквата ни, освен като прост калугер, нито пък пари да събираш. Ако си имаш парички, седи си тук, па ручай.“ Изглежда, че Паисий не е имал достатъчно „парички“, защото отишъл на размисъл в Рилския манастир.

Десетина дни по-късно тоя гръцки пратеник се отправил към Ниш и успял да издействува едно „емирнаме“ от валията за право да свещенодействува в Самоков. Поканен от някои първенци-гъркомани, той пристигнал в Дупница и извършил литургия на Великден. Самоковци пак настръхнали като кошер. Те окончателно изпъдили архидякона от митрополията и прибрали ключовете от нея, а свещениците почнали сами да си издават вули. Тогава епископ Паисий ги проквел и анатемосал. Ала това не сплашило самоковските духовници. Отчаян, Паисий се хванал за последната сламка и тръгнал към Пирот, да се види с великия везир Мехмед Къбръзлията. Епископът успял да се срещне с него и дори до го умилостиви. Но по петите на фанариотина вървял гайтанджията Д. Смрикаров с готово прошение в джоба, подписано от самоковските първенци. Къбръзлията приел Смрикаров и като разбрал как стоят работите, веднага заповядал на епископ Паисий да си върви в Цариград при тия, които го били изпратили в тоя край. Освиркан в София, Паисий минал през Дупница и Горна Джумая и се прибрал в Цариград. А през Самоков дори и не посмял да мине!

Твърдото държане на самоковци спрямо тоя патриаршески пратеник заслужило похвалата на излизация в Цариград български вестник „България“, отбелязъл в броя си от 23 март 1860 година: „Постоянството, ревността, безпримерното съгласие и единостие, които съществуват между нашите съотечественици в Самоков... Те ще служат за пример на търновци, софийци, шумнянци, видинци, кюстендилци и пр.“ И чрез Хр. К. Сечанов, който по това време се намирал в турската столица българските първенци в Цариград, начело с Хр. Тъпчилещов, писмено уведомяват самоковци докрай да

упорствуват срещу изпъдения Паисий и всеки друг пратеник на патриаршията. Почти по същото време, на връх Великден 1860 година, когато извършвал богослужението в българската църква в Цариград, Иларион Макариополски не споменал името на патриарха, както изисквал църковният ред, и с това се обявил за независим духовен началник на българския народ — една дързост, за която отпосле бил пратен на заточение ведно с присъединилите се към него други двама български владици — Паисий Пловдивски и самоковецът Авксенти Велешки. Преди да тръгнат на заточение, Иларион Макариополски и Авксенти Велешки написали един „Завет към българския народ“ (19 април 1861 г.), с който увещават сънародниците си да водят докрай борбата срещу гръцката патриаршия.

Сега и за самоковци, освободило се от поредните фанариотски пратеници, оставяли и управлението на епархията в ръцете на своя съгражданин архимандрит Хрисанд Дойчинов, бившия дългогодишен игумен на Киевско-гръцкия Екатерински манастир в Русия, борбата се пренесла от родния им град в Цариград. Натам тръгнал и Захария Хаджигюров. Преди да отпътува, той се заклел пред близки и познати, че няма да се завърне в Самоков без български митрополит. И Захария удържал дадената дума, макар че е трябвало да чака цели дванадесет години в турската столица — сам, на свои разноски, без никаква общинска помощ, забравил и семейство, и роднини, и познати, глух към честите призови на децата си да се завърне поне за малко в родния град, изоставил и търговските си интереси върху грижите на своя родственик Хр. Сребърникоя, ала винаги един от най-дейните борци в Цариград за самостоятелна българска църква. Рядък пример на упорита, ревностна и вярна служба на народа!

В края на тези дълги години на чакане, изпълнени с борби срещу патриаршията и ходатайства пред турските власти, когато на 28 февруари 1870 година великият везир Али паша повикал българските представители, за да им връчи фермана за учредяване на независима българска екзархия, Захария Хаджигюров проявил по странен начин детинската си радост пред това велико събитие. Той купил на свои средства два прекрасни арабски жребеца и лично ги поднесъл в дар на всесилния везир. И пак не се завърнал в Самоков. Избран от съгражданите си като делегат в църковно-народния събор, свикан в Цариград през 1871 година, той взел участие при избора на първия

български екзарх Антим I, приел да служи безплатно като негов секретар и дочакал избирането на Доситей за самоковски митрополит през следващата година. Едва тогава, доволен и спокоен, той се прибрал в родния си град — верен син на тая бъл-гарска крепост през епохата на националното ни Възраждане.

ПРЕДОСВОБОЖДЕНСКИ БОРБИ

Човек би могъл да очаква, че Самоков, един от големите стопански центрове в нашите земи през миналия век, дал толкова много за духовния подем на българите и взел най-дейно участие в борбите за самостоятелна българска църква, ще бъде и един от първите в нацио-налнореволуционното движение на предоовобожденската епоха. За съжаление, това не е така. Градът е твърде отдалечен от Букурещ, Гюргево и Браила, тия три средища на българските революционери. В него живее компактно турско население, което не се държи зле с българите. Самите български първенци не са революционери, а търговци, абаджии и джелепи, чието родолюбие ги подтиква да навлекат мантията на просветители, книжовници и църковни деятели. Повечето от тях са духовни синове на отец Неофит Рилски, който, макар и отявлен русофил и един измежду първите български родолюбци от онази епоха, твърдо предпочита еволюцията пред революцията. И тъй, вместо въоръжено въстание, самоковските възрожденци предлагат постепенната просвета на народа като по-целесъобразно и безопасно средство за постигане на национално освобождение, уверени, че свободата ще дойде отвън, чрез намеса на друга държава. Затова нито Левски, нито Бенковски не намират поле за действие в тоя град.

Ала това не значи, че самоковци остават изцяло чужди на революционното движение и на борбите за национално самосъхранение. В техните гърди винаги са туптели борчески сърца. Те първи се борят с оръжие в ръка срещу кърджалиите, измежду тях се раждат хайдутите като Чакър войвода и никъде другаде борбата срещу ангарията, подета от недрата на народа и подпомагана от градските първенци, не е била тъй напрегната и драматична. През Кримската война самоковци участвуват и в християнските полкове на поляка Чайковски, а подир войната дават най-силен отпор срещу протестантите, съсредоточили пропагандата си най-вече в техния град. Чрез Чайковски те се борят за дуалистична държава с Турция, а срещу

протестантите — за опазване на българите от чуждо влияние. Когато Левски и апостолите на априлци шетат из страната, в Самоков се образува революционна ядка. Един от тях, известен местен абаджия, снабдява с костюми за предрешаване хората на Димитър Общи при обира на турската поща в Арабаконак. Няколко години по-късно над четиридесет самоковци се бият като опълченци при Стара Загора, Шипка и Шейново. Трима оставят костите си на връх Шипка.

Хайдутството в самоковския край води началото си от борбите срещу кърджалийските шайки, когато местните турски власти въоръжили и българското население. Тъй за първи път самоковци се изправят с оръжие в ръка срещу турци, па макар и кърджалии. Градът е бил ограден с дълбоки ровове. Денем и нощем на пост при четирите изхода от града са дебнели българи и турци, но най-вече българите са взимали участие във въоръжените стълкновения срещу кърджалиите. Не само българите от града, но и тези от околните селца. Главната грижа на последните е била да завардят пътя от Дупница към Самоков в теснината при с. Клисурса. И тъкмо тук те разбиват шайките на дупнишкия самозван аянин Каргалията, доунищожена в боя при връх Лисец на Верила планина. В тези сражения изпъкват неколцина храбреци, като „капитан“ Ангел, Лало Бюлкюбаша и Кара Стоян, баща на първия български печатар Карастоянов, загинал в боя. Народът не закъснява да съчини и песни за тези юнаци. След заглъхването на кърджалийските размирици част от оръжието било укрито от българите. Но сега в околностите на Самоков се появили няколко разбойнически шайки. Турската власт бездействувала. Често пъти сеймените се съюзявали с тия шапки, за да делят плячката, а бейовете-маданджии поощрявали разбойниците, за да държат в покорство ангарийното население. Разбойниците прокудили жителите на две-три близки селца в самия град. Такава е била участта на малкото цинцарско поселище, основано към 1833 година югозападно от Самоков, в местността Цареви кладенци, както и на Ново село, просъществувало няколко десетилетия под най-северните вили на днешния Боровец, гдето ангарийните въглищари са приготвявали кюмюр за турските мадани. Разбойниците грабели, безчинствували и убивали.

Тогавата, залавяйки се за укритото оръжие от кърджалийско време и вдъхновени от спомена за юначните дела на своите бащи, неколцина

самоковци стават хайдути.

Хайдутите са откъщавали на турците за лична обида и са се ръководили от лична омраза към угнетителите. Ала обективно погледната, тяхната дейност е била въс-таническа, пък и по резултатите си е напълно политическа. Това личи най-вече от усилията на Чакър войвода да премахне ангарията в самоковския край. Неговата дейност е борба за свобода и правда. Затова неговите четници са до един българи от Самоков и близките селца. И уредбата на Чакърва та чета е чисто хайдушка, а влиянието ѝ върху народностното съзнание на българите в града стига дотам, че войводата е могъл при нужда да призовава десетки и десетки младежи при себе си, за да проведе някоя по-тежка задача. Това личи и от следните два стиха в една народна песен за Чакъра:

*Изин ми дай море, Чакър войводо,
дома да си ида, жена си да видя...*

Един самоковец, Т. Кантарджиев, ни е оставил доста мъгляво описание на Христо Чакъра, изградено по спомени на негови съвременници, а друг местен художник — една миниатюра в Самоковския музей, гдето хайдутият е изобразен като як, плещест мъж с дълги руси мустаци и възруса коса, седнал на пън в гората с пушка-бойлия между малко кривите му крака. За неговата физическа сила се разказват истински легенди. Легендарни изглеждат и подвизите му. Народното въображение тъй е разкрасило делата на тоя човек, че вече е трудно да се отсее истината от сетнешната прибавка.

Чакъра излиза с десетина хайдути в гората през пролетта на 1848 г. след някакво улично сбиване с турци в Самоков, станало наскоро подир завръщането от Цариград на двамата поборници срещу ангарията — Станоя Балабанов и Петко Михов. С донесения от тях ферман султанът повторно забранявал ангарията в тоя край, съгласно Танзимата от 1844 година. Но местните турски управници, поддържани от бейовете-маданджии, не възнамерявали да опазват фермата. Станоя Балабанов бил пратен в нишкия зандан, а Петко Михов се укрил в близките села, преди да се прибере в родното си селце Чамджас, сега прекръстено на Борика. Оттам той е поддържал

връзка с Чакър войвода. Ето защо и главната дейност на Чакъра е била насочена срещу работата на самоковските мадани, спъвайки дейността им чрез саботажи и налагайки на бейовете да заплащат труда на селяците.

Никак не е било трудно за хайдутите да разрушават подпорите на дървените улеи в гората, по които маданджиите са докарвали вода от планинските рекички, за да вкарват в движение тежките мадански чукове. Тези вади са били дълги по няколко километра, а с прекъсването на водата е спирало и действието на маданския чук. В това време, разбира се, е изстивало и нагорещеното до червено желязо, стопено във видните. Хората на маданджиите бързо са поправяли повредените дървени коруби ала колкото и бързо да са действували те, нужно е било видните отново да се зареждат с кюмюр и изстиналото желязо отново да се нагорещява и претопява, преди да се кове в дълги обли пръти от маданския чук. Тъй една на пръв поглед малка пакост от страна на хайдутите предизвиквала големи загуби на маданджиите. С участването на тези пакости е намалявал и железодобивът в самоковско.

За да се спасят от разорение, маданджиите са изпращали потеря след потеря по дирите на хайдутите, но те, шепа хора, лесно могли да се укриват било в селцата по Искровете, било в горите над тях и най-вече в непристъпните чукари на Рила между Мечита и Купените. Чакъра и неговите хора сразили една въоръжена шайка от местни турци, подбрани от бейовете измежду табашкия еснаф под водачеството на Мутиш ага. Тази победа, спечелена през пролетта на 1848 г., затвърдила вярата на българите в хайдутите. На следната година Чакъровите хора водили сражение с друга шайка на турци табаци, водена от прочутия хаджи Дамба. Схватката станала при Клисурското ханче и в нея хаджи Дамба бил тежко ранен. Преди да падне, той гръмнал отблизо по Чакъра. Куршумът се разбил в сияхлъка на войводата и той останал невредим, а това дало повод на турците да разправят подир боя, че само сребърен куршум могъл да повали проклетия гяурин. Също тъй печално за турците завършил и третият им опит да сразят хайдутите чрез шайката на ихтиманеца Кара-Бекир.

Отчаяни от тези несполуки, бейовете най-после склонили да плащат откуп на Чакъра, за да не поврежда маданите им, а също и да

заплащат кюмюра и рудата на ангарийните селяци. С това фактически се слага край и на тежката ангария в самоковско. Българите тържествували, ала бейовете не бездействували. Те продължавали да изпращат потери подир хайдутите и в същото време търсили начин да премахнат войводата чрез измяна. Намесил се и митрополит Дели Матей, който умело наклеветил градските първенци в укривателство на Чакъра. И почти по същото време, когато войводата и неговите юнаци унищожават в нощен бой една рота азиатски аскер при Долни Пасарел, нарочно изпратена към Самоков от софийския мютесариф, за да се справи с хайдутите, гайтанджията Д. Смрикаров отива чак в Цариград, за да оневинява своите приятели от „клеветата“ на гръцкия владика. Близо до ума е, че крушката е имала и опашка, защото в противен случай Д. Смрикаров не би положил толкова труд.

Връзката на градските първенци с хайдутите на Чакъра може косвено да бъде установена чрез някои бележки на самия Смрикаров в дневника му. Ето какво пише той за приятелите си братя Хаджигюрови, Хаджитоневи, Д. Кьоркостов и Хр. Сребърников: „Язе като бех в Цариград за них, радих гологлав от терсханата (б. м. затвора), да не влезнат за Чакъро, що ги бяха писали от Самоков четири мазбати, че са ги чували (хайдутите), хранили, пък и пушки им давали и прочее. Избавих ги от тая беда и от много разноски.“ На друго място той пише, че Матей се „удостоил“ с тая служба, или че доносът е бил направен от митрополита. Ако обвинението не е било обосновано, няколко години по-късно същите самоковски първенци едва ли са щели отново да бъдат изправени пред заплахата да бъдат съдени заедно с хайдутите. „Отбраних ги да ги не докарат да се съдят тука с хайдутите, но извадихме ираде, та отидоха в Ниш и избавиха се от тая беда, слава богу.“ Тъй пише Д. Смрикаров, а после самодоволно добавя: „Възпомогнах да не отидат на заточение.“

И до днес в паметта на почтарите самоковци са пресни спомените за подвизите на Чакъра и за нравствения лик на тоя хайдутин — за неговата строгост и за великодушието му, за смайващата храброст на юначагата и за добродетелите му.

— Не е човешко да убиваш обезоръжен противник, който иска милост! — бил казал той веднъж на свой четник, който се тъкмял да заколи заловения самоковски каймакамин.

И нито хората на Чакъра не пакостели на жените на турските шайкаджии, които ги преследвали, нито каймакаминът не позволявал да се тормозят жените на хайдутите Ала когато Чакъра узнал, че известни жени в близките край Самоков селца, останали отрано вдовици, често посрещали турски гости, забавлявали се с тях и между другото издавали и пътищата на хайдутите, той наредил да ги изловят една подир друга и да ги отпратят в далечни места, а някои измежду тях дори заклал за назидание. Пак за назидание хайдутинът заповядал на „конския доктор“, който минавал за лекар на четата, да скопи двамина турци от ихтиманските селца, които се били погаврили с невинна българска девойка. Често изпращал предупредителен „хабер“ и на други турци, които обичали да задирят жени-християнки. Не се побоял да стори същото и с някои от самоковските чорбаджии, които подражавали на турските бейове в разгулния им живот. И понеже се явявал най-неочаквано в града, всички се страхували от гнева му.

Веднъж, посреднощ, когато и тъмните сокаци на Самоков едва се провиждадо от слабата светлинна на газените ламби, сам бюллюкбашията се сблъскал с хайдутина при един ъгъл и от уплаха вдигнал ръце, сякаш да се защити от неочакван удар, а Чакъра само измъкнал пищова на турчина, наплюл евзата и му го върнал с тия думи:

— Върви да спиш, бюллюкбаши, пък като си свърша работата, за която съм слязъл от планината, и аз ще се махна от града...

Друг път, след успешното бягство от конака ни двамина от четниците, заловени по една случайност и успели да отмъкнат и железните си пранги, Чакъра спрял една турска каруца накрай града, закачил прангите върху яремите на животните и наредил на каруцаря тъй да влезе в двора на конака.

— И кажи на каймакамина да не слага пранги на моите хора — заръчал той на изплашения турчин, — ако не иска и той да полежи в пранги при нас, в балкана...

Дребни случки, врязали се в паметта на самоковци, съвременници на Чакъра, и предавани от едно поколение на друго като светъл спомен за делата на тоя хайдутин.

Цели седем години Чакър войвода държи маданджиите в свои ръце. През април 1855 година до ушите му стигнала вест, че бейовете са изпратили убийци да премахнат Петко Михов, поборника срещу

ангарията, с когото войводата поддържал тясна връзка. Чакъра подбрал неколцина четници и пристигнал в с. Чамджас, за да опази живота на стареца. Минали няколко дни в безплодно чакане и хайдутите се завърнали в убежището си.

Същата вечер убийците пристигнали и отнели живота на този българин. Това окуражило маданджиите. И не след дълго те успели чрез подлост да премахнат и самия войвода, който бил убит от своя байрактар в една самоковска къща. Тогава и четата се разтурила. Едни от хайдутите забягнали, други били заловени, осъдени и изпратени на каторжна работа в Цариград. Ала ангарията в самоковско вече била безвъзвратно премахната.

Убийството на Чакъра било извършено само година преди завръщане на Кримската война, победоносна за Туция и нейните западни съюзници. Шест месеца подир това убийство английският цариградски консул пристигнал в Самоков и отседнал в къщата на Захария Хаджигюров. Престоят на консула в този град е имал двойка цел. И този път, както в годините преди избухването на Кримската война, консултът е искал да подбере българчета из Самоков и с помощта на турските власти да ги изпрати в Лондон, за да учат търговия и железарство, та след завръщането си в българските земи да пласират английски стоки и да строят съоръжения с английски материали. Неговата втора цел е била да опипа терена за протестантската пропаганда в България. А известно е, че по това време американските протестантски мисии в Цариград вече били изпратили 36 българчета в Америка, за да добият богословско образование и да служат като мисионери след завръщането си в родината. Косвената цел и на едните, и на другите е била да откъснат българите от влиянието на руската култура.

Трябва да се предполага, че английският консул е ударил на камък в опитите си да привлече Захария Хаджигюров за тази цел. И ако Захария го е приел в дома си, то с било главно с оглед на борбата на самоковци срещу Дели Матея, достигнала връхната си точка именно през есента на същата 1855 година. Неморалното поведение на митрополита не е могло да не направи впечатление на консула, а той на свой ред също е могъл да въздействува за отстраняването му от епархията. Такива ще да са били и подбудите на видния църковен деятел. И ето че три години по-късно протестантската пропаганда

устройва седалището си в Одрин. През същата година се открила мисионерска станция и в Стара Загора, през следващата — в Пловдив, а в 1862 година и в София. Засега протестантите изоставят православния Самоков.

През 1867 година настъпва прелом в протестантската пропаганда по нашите земи и тя се съсредоточава главно в Самоков. През следващите години и мъжкото, и девическото протестантски училища биват преместени от Стара Загора и Пловдив в Самоков. В града се настаняват и най-видниге американски мисионери. Причините не се крият само в здравия самоковски климат. Хр. Семерджиев с право набляга върху няколко странични фактора, изтъквайки предимствата на Самоков като културен център, близостта на Рилския манастир — тази крепост на българското православие, епичната борба на самоковци срещу гръцката патриаршия и участието на двамина самоковци, К. Фотинов и Хр. Сечанов, при превеждането на Библията. И тъй, протестантската пропаганда здраво се залавя за работа. Нейната цел е да отклонява самоковци от православието и да насочва духовните им интереси към западния свят. Но тя е толкова религиозна, колкото и политическа.

Самоковци веднага дават отпор на протестантите. Година подир откриването на протестантското девическо училище те решават да учредят свое девическо училище, което да замести просветителките от женския метох.

Занапред рядко някое самоковско девойче ще се записва в протестантското училище. Родителите на такива деца просто биват афоресвани. Ако са търговци, самоковци бойкотират магазините им. Те не ги допускат и на представленията в читалището, като поставят нарочен надпис върху вратата. „Входът е запретен за протестантите.“ Самите фурнаджии отказват да изпичат хляба на десетина свои съграждани, отклонили се от православието.

Един от тях, избран преди това за училищен настоятел, бил принуден да си подаде оставката. Сериозни мерки взимат и духовните среди. През 1876 г. в Самоков се открива богословско училище със средствата, завещани от покойния митрополит Авксенти Велешки, също самоковец. В резултат, протестантската пропаганда в Самоков била напълно неутрализирана в годините до Освобождението. А великото събитие вече се мержелеело в далечината. При втората си

обиколка из страната дяконът Васил Левски идва и в Самоков, пренощува в девическия метох на утрото пее в църквичката, а през деня прави опити да организира комитет. Изглежда, че Левски е разговарял с Хр. Сребърников, един от самоковските първенци, който е проявил известен скептицизъм спрямо начинанието. Дяконът се премества в близкото село Продановци и остава да нощува при Ив. Ил. Валявичаря. Тук при него идва Йовчо Йокпарата, доспеец и продановски зет. Тримата леят куршуми през деня, а вечер очакват самоковските младежи. И посятото от дякона семе дало кълн. Чрез учителя Векилски много от синовете на първенците били посветени в делото, а учителите Н. Манов, Ив. Сечанов и Мойсинов се заели да привлекат по-интелигентните еснафи. Младите хора се въоръжили, образували стрелческа група и дори се обучавали в стрелба някъде над Белъова църква. Защото навред вече се мълвяло за предстоящото въстание.

И Бенковски идва в Самоков. За това свидетелствува Захари Стоянов. „В Самоков Бенковски ходи един път, пише той, но след няколкоминутно бавене беше принуден да бяга обратно, защото щяха да го предадат.“ Жестоко, ала необосновано обвинение! То не звучи убедително, не задоволява и забележката под текста. В нея се говори за някакъв самоковец Аптекаров (навярно (Антикаров), при когото се отправя Бенковски ведно с телохранителите си. В джоба си апостолът носи писмо до самоковеца от неговия син, тогава ученик в Пловдив. Срещата става по тъмно, и то пред входа на къщата на самоковеца. Като се изправя пред Бенковски, самоковецът изважда друго писмо от джоба си, прочита го в тъмнината, сякаш не е могъл да го прочете предварително, и казва: „Чертите на човека са същите, само конят е променен.“ При тия думи, според Захари Стоянов, Бенковски кимнал на другарите си, всички се метнали на конете и станали невидими в тъмнината. Обстоятелствата са неправдоподобни, неправдоподобна е и тази свръхмнителност у Бенковски.

Както и да е, самоковци нямат свой представител в историческото събрание на Оборище. Но нима само те остават непредставени? В Оборище не присъствуват и пратеници от София и Ихтиман, въпреки близостта им до Средногорието. Тъкмо наличието на компактни турски маси в тези три града обяснява както неучастието им в Оборище, така и решението на специалната комисия, заседавала

на 17 април 1876 година в Панагюрище под председателството на самия Бенковски, наред с Пазарджик да бъде опожарен и Ихтиман, „който ще да се предаде на огън и грабеж“. В протокола от това заседание изобщо не става дума за Самоков. Селищата на запад и югозапад от Костенец влизат в мислите, но не и в плановете на апостолите, освен доколкото е било възможно да се предпази българското население в десетина разложки селца от отмъщението на тамошните българомохамедани. Апостолите предвиждат българите от тези селца да се съсредоточат в Батак. И това е всичко.

Преждевременното избухване на Априлското въстание осуетило намерението на младите родолюбци в Самоков да се присъединят към въстанниците и, както бележи Хр. Семерджиев, „да пресрещнат турския башибозук от две страни“. Избухването на въстанието смаяло самоковските турци, а бързото му потушаване всяло униение сред местните българи. Уплашени, самоковските бейове повикали Хасан паша, усмирителя на панагюрци. Пашата пристигнал с окървавените си войски на 11 май пред града. Първата му грижа била да застави българските първенци и учители да станат взаимни гаранتي, че в Самоков не се готви бунт. За мирното отминаване на войските допринесли и местните турски големци. Отдъхнали си българите в града. Но сега черкезите се развилнели из околните села, грабели и безчинствували, а турските власти в Самоков оставали глухи към оплакванията на пострадалите.

И тези, които търпели робството почти кръгло пет века, изтърпели още една година и дочакали обявяването на руско-турската освободителна война. Когато войските на генерал Гурко превзели и София, край Самоков се струпала почти тридесетхилядна турска армия, командвана от Осман Черкез паша. Наближавали последните дни на паметната 1877 година. Разквартирувани из града, турските войски се отдали на грабеж. Те не пощадили златните и сребърни вещи в конака на прочутия маданджия Махмуд бей, забягнал още преди това в Цариград. А към българите били направо жестоки, тъй като руските войски били наблизко. Вместо да приеме боя, Осман Черкез паша решил да се изтегли с цялата си войска под прикритието на нощта към Долна баня и Костенец. На другия ден, предпоследния от годината, първите руски конни части влезли в Самоков. С тях дошъл и генерал Н. Н. Веляминов, освободителят на града, и още на другата вечер

руските офицери и българските първенци тържествено посрещнали новата 1878 година в дома на Хр. Сребърников.

Тъй дългоочакваната свобода дошла в Самоков. Тя изгряла върху щиковете на руските войни, дошли от Русия, към която са били насочени погледите на целия български народ — от същата нам братска страна, към която рилските монаси първи са отправили стъпките си цели три века преди Освобождението, за да разправят още към 1558 година на Иван Грозни за тежката участ на българския народ. Дадената им грамота от тоя руски цар е била пазена и показвана като светиня, а с по-късните си пратеничества в Русия рилските иноци са сторили извънредно много за пробуждането на интереса към българския народ сред неговия славянски събрат. Тяхно дело е обнародването през 1671 г. на житието на Ивана Рилски в Русия, напечатано в Киевско-печерската лавра. А близостта на Рилския манастир до Самоков е подхранвала същата надежда и в гърдите на самоковските българи. С тая вяра и надежда бе живял и Неофит Рилски, духовният баща на плеяда самоковски възрожденци. С тая вяра и Самоков дочака освобождението си.

В края на руско-турската освободителна война когато се сключвал мирът в Сан-Стефано, самоковци изпращат Захария Хаджигюров и Хр. Сребърников в това цариградско преддверие, за да поднесат благодарствен адрес на главнокомандващия руските войски Днес портретът на генерал Н. Н. Веляминов, освободителя на Самоков, краси стените на градския музей А в гърдите на всеки самоковец гори любов към страната-освободителка.

СВОБОДЕН ЖИВОТ

С изгряването на свободата над Самоков започва стремителният залез на неговата стопанска мощ. Хората са същите, но условията се променят. Наистина, мъртви са повечето от предприемчивите търговци, абаджии и джелепи, господари на панаири в цяла Европейска Турция през предходните десетилетия на миналия век, мъртви са и най-будните самоковски просветители, книжовници и църковни борци, допринесли тъй много за българското Възраждане. Нима синовете ще се окажат недостойни за своите бащи и деди? Те са свободни граждани на младата българска държава и тях не ги чакат дълги църковно-политически борби. Ала ръцете им са свързани! Защото с Освобождението изчезват и традиционните самоковски пазари.

Най-напред секват чуковете на прочутите някога самокови. Още с идването на руските войски в тоя край, селяните от околните селца бързат да разрушат омразните турски мадани. Те изпочупват съоръженията, разграбват инструментите и отнасят камъните за градеж. Тъй окончателно погребват и спомена за ангарията. Пък и цариградският пазар за желязо вече не съществува, тъй като бившата империя едва се клати на нозете си и трудно диша под капитулациите. Те са в сила и в младото българско княжество. Когато цената на местното желязо поскъпва неимоверно и стига до един лев за ока, ломчани докарват европейско желязо на пръти в Самоков и го докарват връз волски коли през трудни, почти непроходими пътища. Събитието прави впечатление дори на княз Батенберг, посетил града още през първата година от идването си в България, и той предлага да се възстановят някои от разрушените самокови. Тогава младите лесничей му показват оголените ридове на Рила.

Няма ги някогашните гори... И все пак, за да угодят на княза, те разрешават пак да се гори кюмюр за видните и маданите. Отново проехтяват два-три мадански чука в близката околност, ала горите

гинат, пък и производителите нямат сметка и опитът се изоставя само след две години. Последен заглъхва маданът в Радуил.

Още по-печално замира и абаджийството, и гайтанджийството — тия две крепости на българските еснафи в Самоков.

През първата година-две подир Освобождението цариградският пазар фактически не съществува и самоковци насочват износа на аби и гайтани към далечна Босна и вътрешния македонски пазар. Но в 1882 г. Австрия поставя 100% мито върху внасяните аби и гайтани в тия земи и изкарва самоковци от строя. Тогава самоковските аби и гайтани наводняват македонския пазар. Конкуренцията подбива и цените. Като изневиделица избухва и сръбско-българската война и също тъй бързо завършва с един скърпен мир, ала поради неуредиците между двете братски страни още през 1886 г. за самоковци се затваря и вътрешният македонски пазар. Заглъхва абаджийската чаршия в Самоков. Наистина, тук понякога пристигат светогорски монаси и купуват груби аби за тамошните манастири, но няма петдесетте абаджийски работилници в Самоков могат да живеят само от такава дребна клиентела, когато и пограждане-ните чиновници в младата българска държава бързат да се натруфят с дрехи от европейско сукно? Разрухата настъпва бързо и неумолимо. Гайтанджиите първи започват да продават чарковете си наа битолчани, босненци и вранчани, а абаджиите един подир друг затварят магазините си. Те чакат, бездействуват и неусетно изяждат капиталите си.

Същата нерада участ сполетява и кожарството в Самоков. Подир Освобождението всички кожарски работилници преминават от турски в български ръце, но броят на дюкяните намалява, защото и част от обуцарите се преместват в София, гдето едва кретат от тежката конкуренция, а и наводнението от 1897 г. почти слага край на този занаят, тъй като придошлите води на Искъра отнасят всички кожарски работилници. Възстановяването им върви мудро, защото е безперспективно. Ето защо и самоковските обуцари в София се отказват от магазините си и почват да изработват груби обувки в родния си град, за да ги продават чрез столичните търговци. Продават ги евтино почти без сметка. И когато изяждат и последните си капитали, те продължават да кретат като „ишлемеджии“, работейки по поръчка и с материали на софийските търговци. Тъй бившите майстори стават калфи, а калфите се превръщат в чираци — и едните,

и другите пролетаризирани. Наистина, те още работят в предишните дюкянчета, но фактически не са самостоятелни. Затова и цената на един абаджийски дюкян в Самоков към 1900 г. е пет пъти по-евтина, отколкото в годините непосредствено преда Освобождението. Предусещайки своя печален край, още към 1885 г. неколцина бивши абаджии с дружни усилия построяват малка текстилна фабричка в града. По-късно техният пример бил последван и от няколко кожари, основали фабричка за лицеви кожи. Ала тези първи промишлени предприятия не могат да спрат стопанския упадък на града.

Минал през града петнадесетина години подир Освобождението, Иречек отбелязва: „В Самоков от 456 работилници в турско време останаха само 58, от тамошните 330 гайтанджийници — само 15, от 25-те табаци — само 3.“ Упадъкът е пълен и Самоков заглъхва. Неговото население дори намалява от 1887 до 1900 година. През същия период жителите на малкия Ихтиман нарастват по брой с 44 на сто, а населението на Дупница — с 17 на сто. Разбира се, през това време София нараства повече от два пъти. Селяните от софийско вече не се стичат към Самоков за еженеделния пазар, защото нито има какво да купят там, нито могат да продадат нещо на обеднелите еснафи. Бедни са и самоковските селяни. Те идват на пазар в града със стари и изпокъсани дрехи и се държат тъй плахо, че не само синчетата на незабягналите турци, но дори и българските малчугани ги пресрещат с подигравки и хвърлят камъни по тях. Изселват се и богатите евреи, намерили по-добър поминък в столицата, запустяват и къщите на сарафите. Обзети от безизходност, доскорошните богаташи пъшкат от скука, а бедняците ги газят немотия, която ги тика към борба, към люта борба за правото на живот.

През това време в младото българско княжество стават важни исторически събития: Съединението от 1885 г. и последвалата сръбско-българска война, абдикирането на Батенберг и идването на Фердинанд Кобургски, избран за княз през юли 1887 година. Седем години по-късно Народното събрание гласува първия закон за насърчаване на местната индустрия. Между 1894 и 1899 година започва и усиленото изграждане на железопътната мрежа в страната. В тия пет години дължината на мрежата нараства от 479 на 1002 километра, а в Сливен и Габрово, в София и Пловдив се основават десетки нови фабрики. Ала Самоков пак пропуска сгодния момент. Бившите абаджии и

джелепи са изгубили предишната си предприемчивост и са изяли голяма част от капиталите си. Те просто бездействуват. Участвуват в обществения живот на страната с малки празненства и паради, тържествено посрещат всяка нова година в един богатски дом, защото още не са изградили прилична обществена сграда в града, вдигат наздравици и чакат благополучието само да дойде при тях. Пак по това време те влизат в конфликт с Фердинанд, който се стреми да превърне Рила в свой ловен парк. И тая вражда между владетеля и самоковци изпълва летописа на града през следващите две десетилетия. Трябва да се признае, че потомците на бившите самоковски възрожденци излизат с чест от нея. Впрочем, тя завърши с Първата самоковска комуна!

В изборите за общински съветници на 13 юни 1910 година партията на тесните социалисти спечелва 8 от всичко 14 мандата. Над самоковската община се развява червеното знаме! Това е първата общинска комуна на българска земя и в целия Балкански полуостров!

За краткия период на своето съществуване комуната изгражда цяла социална програма, която започва да осъществява с революционен устрем. Но Фердинанд, назначеното от него буржоазно правителство и самоковската реакция не могли да се помирят с червеното знаме на Комуната, заплющяло над сградата на общинския съвет. И след 18-месечни заговори и терор на буржоазията и полицията, Първата самоковска комуна бива свалена от власт на 18. II. 1912 година.

Наскоро подир свалянето на Самоковската комуна избухва Балканската, а впоследствие и Междусъюзническата война. В тези войни особено се отличила Седма рилска дивизия. Още в първия ден от обявяването на войната тя настъпила устремно в три колони на юг, завзела Горна Джумая (Благоевград), била се храбро в Кресненското дефиле и на 9 ноември. 1912 г. влязла в Солун ведно с първите гръцки части. По-късно самоковци гинат от холерата, загиват и в боевете към Чаталджа.

Утехата им е излазът към Бялото море. Но той се оказва твърде краткотраен, защото Фердинанд скоро се впуска в трета катастрофална война и самоковци не могат да се възползват от възможността да се свържат стопански с Егейска Тракия. Само рилските пастири-куцовласи безпрепятствено отвеждат стадата си през зимните месеци

към топлото море. Нима за тях бяха сложили кости стотиците младежи от самоковския край?!

Недоволството в Самоков срещу Фердинанд е огромно. То не стихва и след абдикацията на Кобурга и възцаряването на Борис III. Градската община пак попада в ръцете на комунарите. Михаил Дашин възглавява Втората самоковска комуна и кметствува от 1919 до 1921 година, въвеждайки редица сериозни облекчения за трудещите се маси в града. За тях той ще заплати с главата си. Защото подир преврата от 9 юни 1923 година незнаен убиец го застрелва от засада в центъра на града.

Междувременно, македонски главорези извличат от домовете им и Борис Хаджисотиров, а също и десетина други комунисти и ги избиват в окръжнините на Самоков.

Макар и лишени от своите водачи, самоковци пак взимат участие в Септемврийското въстание от същата 1923 година и само една контрапарола на останалите неарестувани ръководители на въстанието в столицата осъжда на бездействие въстаническите сили в самоковско.

През следващите двадесет години животът в Самоков протича по-вяло, отколкото в повечето други градове на страната. Това е период на сравнително мирно развитие, изпъстрен с остри политически борби след една тежка стопанска криза, борби, които доведоха до пълното обсебване на държавната власт от Борис III и до все по-тясното прикрепване на българското народно стопанство към Германия. Самоков, останал почти незасегнат от предвоенното раздвижване на стопанския живот, продължава своя дълъг летаргичен сън.

И все пак традициите на самоковските възрожденци не са напълно забравени. Обеднял, градът пак дава своя принос към българската култура. Отново израстват про-светители и художници. През последното десетилетие на миналия век самоковецът Христо Максимов става главен радетел за учредяването на Българския учителски съюз, основава вестник „Учител“ в 1893 година, а няколко години по-късно, в самото начало на новия век, и списание „Просвета“. Под неговото перо излизат няколко стихосбирки и книги с очерци и разкази. Те са отблясък на предосвободенската епоха.

Много по-значителен е приносът на новите самоковски художници, продължили делото на своите славни предшественици. Те израстват през първите десетилетия на новия век. И до един са

влюбени в Рила. Цели поколения от туристи се срещали в най-глухите кътчета на планината, било Христо Йончев Крискарец, било Павел Францалийски, приведени под тежестта на стативите и кутията с бои връз раниците им. Те оставиха на поколенията прекрасни платна из Рила. Сега са покойници. Отдавна е почивал и Димитър Радойков, майстор-портретист, представен в самоковския градски музей с няколко хубави портрета. По-известни измежду живите самоковски художници от по-старото поколение са Наум Хаджимладенов и Сотир Клинков. Ала най-крупно е делото на Васил Захариев. Изпървом той се прояви като майстор на дърворезбата, вдъхновяван най-често от такива паметници на миналото като църквите, манастирите и старите градски къщи, но в платната си има поглед и към обикновените хора от своето съвремие. „Малинарки“ е една от най-хубавите му работи, но далече по-известна е картината „Маринчо Бимбелов — Страшният“. В нея трепти героиката на миналото. Картините на Васил Захариев кичат стените не само на нашите, но и на много чужди постоянни изложбени зали.

През периода между двете последни войни не много бе направено в Самоков за благоустрояването на града. Първият градски водопровод бе прекаран едва към 1925 година. Учреден бе и туристически парк в южния край на града, край шосето за Боровец, израсна и сградата на читалището-музей, построена върху мястото на една съборена турска джамия, оформи се и близкият хълм „Ридо“ като място за разходка и отдих на самоковци. Ала паметниците на старата архитектура изчезваха един подир друг. Покрай джамиите бяха срутени и много стари къщи с оригинална архитектура и чудни тавани от дърворезба, останали като едничък спомен от старите самоковски майстори. Градът сякаш не тачеше своето славно минало. Само старата турска чешма се мъдреше в единия край на градския площад, твърде масивна с квадратните си мраморни стени, за да бъде разядена от ръждата на времето. Недалеч от нея доскоро стърчеше отсеченото като с нож минаре на последната турска джамия в Самоков. Изградена преди кръгло четири века, тя е била изографисана от самоковски художници. Сега джамията е възстановена.

Тъй, залинял и потънал е инертност, пренебрегван от буржоазните управници и ненавиждан от кобургите, Самоков дочака Девети септември. Вместо да издигат фабрики в предходните години,

самоковци строяха туристически хижи из Рила, сред които децата им израснаха като първи и все още ненадминати скиори в страната, а други от тях намериха убежище като партизани. Защото, както гласи народният израз, пътят на самоковци е вързан в планината. Тъй е било още отколе, по време на кървавите кърджалийски години, когато дедите им са стояли на пусия с пушки в ръце, било на изток от града, по вървищата към Долна баня и Костенец, било в западна посока, някъде в теснините край Клисуря; или през тежките ангарийни времена, когато и самоковци са били принуждавани месеци наред да гният в горите, за да горят кюмюр за маданите; или през дните на страшната чума от 1837 година, когато комай целият град се е поселил в дебрите на Рила, гдето, сред страх и лишения, се е родило не едно отроче; или още по-късно, към средата на славния минал век, когато хайдутите на Чакър войвода са кръстосвали планината, а мъже и жени, техни верни помагачи от града, са им носили и храна, и сведения за движенията на турските потери, и молби на озлочестени съграждани да прекъснат злодеянията на някой турчин-угнетител. Открай време и градът, и хората са неразривно свързани с Рила и пак от Рила ще дойде бъдещото възмогане на Самоков. Той ще е и новият туристически център на страната.

Първите признаци за това възмогане са вече на лице.

За цели шестдесет години до Девети септември населението на Самоков е нараснало само с 3500 души, а в седемнадесетте години подир установяването на народната власт — със 7758 души. Причината се крие не само в отлива на работна ръка от околните села. Защото в града бяха изградени няколко големи текстилни фабрики, включително и тая за ленено сукно, един държавен гатер, модерен месокомбинат и общински промкомбинат с над хиляда души постоянно заети работници. А покрай прочутите самоковски картофи, разпращани от две десетилетия за семе в почти всички краища на страната, сега си пробиват път и малините, а хмелът става здрава база за една нова промишленост. На 31 декември 1961 година той вече наброява 18 458 жители, макар все още да изостава зад други, някога не тъй стопански активни градове, включени в бившия самоковски санджак. С развитието на промишлеността ще се наложи и прокарването на железопътната линия през града, която да свързва плодородна Тракия с югозападните краища на страната.

За щастие, сега не кобургите управляват страната, пък и синовете, и внуците на някогашните самоковци гледат инак на нещата. И те ще се наложат. Пак закрачиха но пътя на прогреса и тъй ще се отсрамят пред своите възрожденски деди. Защото където е текло, пак ще протече! Пък и кръвта вода не става.

ПОСЛЕСЛОВ

САМОКОВСКА КОМУНА ОТ МЛАДЕН КОСТОВ

Разоряването на цветущото занаятчийство в Самоков след Освобождението на България предостави на развизация се капитализъм готова армия от наемни работници в лицето на разорените занаятчии и техните работници. Самоков не остава назад от общото развитие на страната по пътя на капитализма. Дори в края на XIX и началото на XX век за тогавашното икономическо развитие на България той е един от промишлените центрове. Тук израстват няколко промишлени предприятия: три текстилни фабрики с над 100 души работници, две бръшнарски фабрики, три пивоварни, една кожарска фабрика и една килимарска работилница, в които работят над 1200 работници, и тютюнев склад с 200 работници. Тези предприятия обаче не могат да дадат работа и препитание на многочисления брой разорени занаятчии, майстори, безработни калфи и др. Работниците и други дребни съществуваания живеят тежко, в лишения и нищета. Работниците са подложени на жестока експлоатация и безработица. Само една малка част от жителите на града търговци, едри занаятчии, собственици на гори, пасбища и стада живеят добре.

Безправието, невежеството сред работническата класа е пословично. Работническото води полугладно съществуване.

Експлоатацията взема големи размери, работният ден е от 12 до 14 часа, надниците са неимоверно ниски. Детският труд се използва най-широко. Във фабриките работят деца от 12 до 14-годишна възраст. Липсват най-елементарни условия за хигиенен труд. Самоков по това време получава прозвището „гладен град“.

При такива условия на ужасяваща експлоатация, недоимък, невежество започва своята дейност основаната от Борис Хаджисотиров с група негови съратници партийна организация на Социалдемократическата работническа партия на 5 септември 1899 г. Социализмът тук намира добра почва за развитие.

Партията на социалистите в Самоков застава начело на борбите на работническата класа и трудещите се и се бори в защита на техните

интереси. Тя води широка политико-просветна работа за издигане класовото съзнание на работническата класа. Големи грижи партийната организация полага за издигане политическото съзнание и на своите членове. Тя провежда ежегодно десетки организационни и просветни закрити и открити партийни събрания, на които се изнасят най-различни доклади по партийни въпроси, по политическото положение, стопанското положение, лекции по законодателството, за усвояване марксисткото учение и т. н.

Социалистическата организация в Самоков води борба за подобряване живота на работническата класа и трудещите се, бори се за увеличаване на надниците, намаляване на работния ден до 8 часа, срещу произволите на работодателите и властта, срещу суровия режим в предприятията, лошите трудови условия в тях, за намаляване на преките данъци и такси, за премахване на косвените данъци, защитава безработните и т. н. Тя създава професионална организация на работниците и ги организира на борба, като ги вдига на протести, манифестации, митинги, стачки.

Светла страница от революционните борби на работническата класа в Самоков и България са стачките, организирани и ръководени от социалистическата организация през 1903, 1907 и 1909 г. Организирани са стачки на текстилните работници, на обушарите, на работниците в кибритената фабрика гара Костенец. По време на тези стачки партийната организация получава подкрепа от Централния комитет на партията в лицето на Д. Благоев, Г. Кирков, Г. Димитров. Цели 11 години непрестанно и упорито Самоковската социалистическа организация се бори за защита интересите на трудещите се. Нейните ръководители Борис Хаджисотиров и Михаил Дашин с неуморима енергия насочват борбите на работническата класа, те са постоянно сред стачкуващите и бореците се работници, окуражават ги в борбата.

С борбата, която водеше социалистическата организация в Самоков, показва на работническата класа и беднотата, че никой друг не е в състояние да им помогне освен Работническата социалдемократическа партия, в чиито редове те трябва да се борят за своето освобождение.

Партийната организация отделя голямо внимание и на възпитанието на партийните членове. Затова особено голяма роля играе личният пример на нейните ръководители Борис Хаджисотиров

и Михаил Дашин, които със своя скромнен и изцяло посветен на трудовите хора живот пленяват душите и сърцата на работническата класа. Борис Хаджисотиров е постоянно сред членовете на партията и със своето огнено и твърдо слово ги учи и напътствува. Партийната организация често се намесва и подпомага работниците в техния личен живот. В много случаи тя изглажда семейни недоразумения, критикува и напътствува мъжете, които се държат зле със своите жени или не полагат грижи за своите деца.

Всичко това постоянно увеличава авторитета на макар и малочислената социалдемократическа организация сред работническата класа и населението и нейното влияние постоянно расте. Тя става любим и обичан ръководител на работническата класа, в лицето на която те виждат свой закрилник срещу всякакви неправди.

Дълги години трудещите се маси, ръководени от самоковската партийна организация, водиха героична и смела борба срещу буржоазията и нейната власт, за да подобрят своя живот. И тази борба не бе напразна. В изборите на 13 юни 1910 г. самоковските социалисти взеха 8 от 14 места в съвета и така на 14 юни цялата страна узна, че е създадена първата комуна в България и на целия Балкански полуостров. Това бе заслужено завоювана победа!

Ето как с телеграма до „Работнически вестник“ партийното ръководство съобщава за победата: „С неописуема радост и ентузиазъм самоковските работници празнуват триумфа на своята самостоятелна класова борба. Вчерашният ден бе ден на най-ожесточена борба на всички фронтове и нейните резултати потвърдиха верността на нашата тактика. Работниците се сражаваха като лъвовете, защото знаеха, че сами ще оберат плодовете на своите борби. Прочее, превзели напълно целия град, ние викаме: «Долу монархизмът и капитализмът! Да живее Самоковската комуна!»“

Така се роди и започна своя дръзновен живот славната Самоковска комуна.

В съвета са избрани за съветници Борис Хаджисотиров, Коста Кибаров, Георги Зуйбаров, Коста Халва-джиев, Димитър Ников, Асен Хадживасилев, Христо Дибекон и Христо Тодоров.

Победата в изборите се посрещна с радост от работническата класа в цялата страна и с вой от буржоазията. Работниците от София, Русе, Варна, Пловдив и др. възторжено приветствуват комуната и

изразяват своята поддръжка. Слисани и озлобени от неочаквания удар, буржоазията и правителството търсят начин да не позволят социалистите да поемат управлението на царския град. След близо три месеца борби най-сетне изборът е утвърден и на 1 септември 1910 г. се провежда при неописуемия възторг и радост на самоковските работници и беднота първото заседание на Комуната, което избира за кмет Георги Зуйбаров и зам. кметове Коста Халваджийски и Асен Хадживасилев.

Славна и романтична е историята е издигането на червеното знаме на Комуната над общинския дом. Съветът решава Комуната да има свое знаме и се спира на червеното знаме с надпис на него „Самоковска община“. Знамето е ушито от шивача Лазар Върбанов и на 22 ноември е издигнато над общинския дом от младия обуцарски работник Слави Тонев. Това е радостен и вълнуващ момент за работниците с гр. Самоков. Тогавашният министър на вътрешните работи Н. Мушанов, вбесен от дързостта на Комуната, дава под съд кмета Г. Зуйбаров и праща в Самоков трънския околийски управител да сваля знамето. Работническата класа в цялата страна се вдига в защита на Самоковската комуна, на кмета й Г. Зуйбаров. От цялата страна се сипят суми, събирани от трудовите хора, за да бъде изплатена глобата, наложена на кмета на Комуната.

Дошла на власт по волята на работниците и беднотата в гр. Самоков и в името на една широка програма за подобряване живота на работниците, Самоковската комуна извърши дръзновено и светло дело със своята борба и дейност през 18-месечното си управление и записа едни от най-хубавите страници от историята на освободителното движение на българската работническа класа.

Програмата на Комуната бе обхванала широки благоустройствени, просветни и социални мероприятия в полза на самоковските работници и трудещи се. Благоустройствената дейност на Комуната бе насочена към направата на водопровод, канализация, общински дом, хотел, магазини и др. За тази цел Комуната поиска 200 хиляди лева заем, който правителството отказа да разреши. Просветната програма предвиждаше построяването на училище, читалище, театър, осигуряване безплатно обучение на подлежащите за училища деца на бедни родители, безплатна ученическа трапезария, безплатна лекарска помощ на учениците, организиране на детски

градини и летни колонии, откриване на вечерно училище за възрастни. А социалната програма бе насочена към освобождаване от общински данъци всички граждани, които имат малки доходи, защита на детския труд, 8-часов работен ден, подпомагане на безработните, откриване на общински магазини, аптека и др.

Въпреки непрестанните пречки и насилие над Комуната от правителството, тя извърши изключителни за него време реформи и мероприятия. В бюджета за 1911 г. за осъществяване на благоустройствената, просветна и социална политика Комуната гласува една сума от 223 706 лв. Определи средства за поддържане на бедни ученици; за ученическа трапезария, в която да получават безплатна храна 100 ученика. Предвиди суми за оказване помощ на еврейското, турското и американското училища. В бюджета отдели средства за подпомагане на бедните, за откриване на общински магазин, общинска аптека и др. Комуната освободи от общински данъци всички граждани, които плащат държавен данък до 10 лева и всички чиновници, които получават 480 лв годишна заплата. Забрани наемането на деца за работа под 14-годишна възраст, установи за всички работници 8-часов работен ден. За слугите изработи правилник — „Правилник за слугите и слугините“, който определя 8-часов работен ден и седмична почивка от 24 часа. Комуната реши да се ползват безплатно от баня бедните граждани.

Комуната ревностно пази интересите на работническата класа и на самоковската беднота, брани и обществените блага, бори се срещу гешефтарите, капиталистите, чорбаджиите и иззе заграбените от тях общински и държавни земи и гори и събра неплатените данъци и такси. Във връзка с това се завързва остър спор с двореца, загдето Фердинанд иска да заграби своеволно голяма част от общинските гори, намиращи се край неговия дворец в Боровец. Фердинанд бил принуден да отстъпи. Раасърден от това, той не минава вече през Самоков, а за да отиде в Боровец, построява път, който минава извън града. Интересен е случаят и с придворната дама Чомакова, която дължала данъци в размер на 4000 лв. Когато ѝ поискали да заплати този дълг, тя високомерно заявила, че няма да плати, тъй като е придворна дама и не е задължена да плаща данъци; Самоковската комуна я предупреждава, че ако в срок не се издължи, ще я даде под съд. Поставяйки я по този

начин на тясно, тя бързо превела сумата по пощата на самоковската община.

Връзките на Комуната с населението са били най-тесни и постоянни. Ръководителите на Комуната постоянно се съветват с работниците и трудещите се от града и често се допитват до тях по различни въпроси. По по-важни въпроси Комуната провежда референдуми. На 27 декември 1910 г. провежда референдум, с който иска одобрение на заем за благоустрояването на града. В подкрепа на заема гласуват 707 души, а против — 2.

След дълги заговори, терор и произволи местната буржоазия с подкрепата на полицията и правителството на 18. II. 1912 година успява да свали от власт първата самоковска комуна.

Самоковската комуна не се побоя в онова тъмно и безпросветно време на терор и безправие да се противопостави решително на буржоазната власт и да покаже на практика със своите дела, че идеите на социализма могат да се претворят в жива реалност и че те не са утопия. Самоковският пролетариат разбра, че само Комуната е негов защитник, и затова още два пъти издигна червеното знаме над общинския дом, знамето на втората комуна 1919 г. и на третата — 1922 г.

В славното Септемврийско въстание комунарите са начело в боя с настъпващия фашизъм. И фашизмът се разправи с тях с голяма жестокост. Борис Хаджисотиров, прекрасният човек, трибун, революционер, любимец на работниците от Самоков, бе убит на 27 септември 1923 г. по най-жесок начин край с. Широки дол. На 18 август 1924 г. бе прострелян на улицата скромният и предан революционер Михаил Дашин. През 1925 г. бе изгорен в пещите на дирекция на полицията Г. Зуйбаров, а Асен х. Василев, участник в Септемврийското въстание, бе убит край гр. Сандански.

Самоковската комуна, нейната дейност, дейността на нейните ръководители, вдъхновяваше и бе знаме в борбата, която техните наследници—комунистите и антифашистите от самоковския край, водеха против фашизма и капитализма. Сега много от делата на Самоковската комуна са вече изпълнени, а други ще бъдат осъществени в следващите близки години от техните наследници.

Издание:

АСЕН Г. ХРИСТОФОРОВ

Самоков

Редактор Златко Попзлатев

Художник Здравка Тасева

Худ. редактор Цв. Костурков

Техн. редактор Н. Панайотов

Коректор А. Байкушева

Дадена ча набор на 24. IX. 1962 г.

Подписана за печат на 10. X. 1962 г.

Печатни коли 4,5

Издателски коли 3.42 Формат 1|32 от 84| 108

Тираж 8 100 Поръчка № 760

Печатница на Националния съвет на Отечествения фронт

Издателство на Националния съвет на Отечествения фронт

София 1962 г.

Книги от същия автор:

Скици от Лондон (1945 г.)

Боеен път (1955 г.)

В дебрите на Рила (1957 г.)

Скици из Рила (1957 г.)

Мацакурци (1958 г.)

Планинари (1959 г.)

Ангария (1960 г.)

Искровете (1962 г.)

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.